

MACARİSTAN'DAKİ PEÇENEKLERİN TARİHİNE DAİR ARKEOLOJİK VERİLER: GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Attila KATONA-KISS*

Giriş

Macar Ulusal Müzesi'nin daha sonra müdür yardımcılığı görevini üstlenen Géza Nagy, 19. yüzyılın sonlarında, Macar yurdunun fethinden sonra Macaristan'a yerleşen doğu kökenli toplulukların arkeolojik mirasının, dönemin Hristiyan Macar nüfusuna ait buluntulardan esas olarak pagan gömü gelenekleri, atlı gömü uygulamaları ile doğu karakteri taşıyan silahlar ve at binit takımları temelinde ayırt edilebileceğini ilk kez ortaya koymuştur. Çalışmasında, Erdötelek'te ele geçen buluntuların yanı sıra, Fejér İli'ndeki Tinód yerleşiminde gün ışığına çıkarılan buluntu grubunu da bu çerçevede değerlendirmiş; ayrıca söz konusu yerleşimin çevresinde Árpád döneminde Peçeneklerin yaşadığını belirtmiştir.¹

Gerçekten de 1269 tarihli bir belgeye göre Tinód, Peçeneklerin yaşadığı bir köydü.² Bu nedenle, yakın dönemde farklı görüşler ileri sürülmüş olsa da burada ele geçen buluntuların (iki kılıç, bir üzenği ve bir gem) Macaristan'daki Peçeneklere ait arkeolojik mirasın ilk temsilcileri olduğu yönündeki görüş genel kabul görmüştür. Ne yazık ki bu buluntu grubu yaklaşık son 150 yıl içinde kayda değer ölçüde zenginleşmemiştir. Günümüze kadar bu gruba dâhil edilen buluntular arasında yalnızca iki yerleşime ait arkeolojik malzeme, Macaristan'daki Peçeneklerin maddi kültürüyle kesin olarak ilişkilendirilebilmektedir (Sárbogárd–Templom-dűlő ve Kajdacs-Rókadomb).

* Szeged Üniversitesi Klebersberg Kütüphanesi, Szeged, Macaristan; ORCID ID: 0000-0002-3438-2532; katona.kiss.a@gmail.com
Çeviri: Csilla Balogh, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

¹ Nagy, 1893, 105–109, 116–117.

² ÁMTF II: 410; Györffy, 1990, 136–137 [47].

Bunun dışında kalan buluntular ise, esas olarak Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki Peçeneklerle ilişkilendirilen benzer örnekleri ile ele geçtikleri yerlerin Peçenek yerleşimleriyle bağlantısı nedeniyle değerlendirmeye alınabilmektedir.

Söz konusu buluntuların büyük çoğunluğu (yukarıda anılan üç yerleşimin buluntuları da dâhil olmak üzere), Macaristan'daki Peçeneklerin tarihsel olarak en yoğun yerleşim alanını oluşturan Doğu Transdanubya'daki Sárviz Vadisi'nden ele geçirilmiştir.³ Bununla birlikte, bunlara ait buluntular Karpat Havzası'nın diğer bölgelerinde de münferit olarak görülmektedir. Bu çalışmada, söz konusu arkeolojik buluntu grubunun genel bir değerlendirmesi sunulacaktır.

Tarihsel arka plan

Tibet ve Çin kaynaklarının (*be-ča-nag*) birbirini tamamlayan kayıtları, Peçeneklerin bilinen ilk yurtlarının, 8. yüzyılın ortalarına doğru, Batı Sibirya Ovası'nın güney kesiminde, İrtiş Nehri'nin yukarı havzasında bulunduğunu göstermektedir.⁴ Boylarının, büyük olasılıkla Uygur Kağanlığı'nın genişlemesi sonucunda bu bölgeden batıya doğru göç ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 870–893/894 yılları arasında İdil ile Ural Nehirleri arasındaki bölgede yaşadıkları bilinmektedir.⁵ Bizans kaynaklarından, özellikle de *De Administrando Imperio* (DAI), Peçeneklerin 893/894 yılında Oğuzlarla yaptıkları savaşın ardından bu bölgeyi terk etmek zorunda kaldıklarını bildirmektedir.⁶ Bunun üzerine İdil Nehri'ni aşarak, eski Macarların Karpat Havzası'nı yurt edinmesinden (895) sonra Doğu Avrupa bozkırını Aşağı Tuna'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada hâkimiyetleri altına almışlardır.

³ Györffy, 1990, 136–152.

⁴ Senga, 1992, 508; Senga, 1996, 39–44. *Peçenek* boy adının ve onun kısa değişkesi olan *Beçen/Peçen* adının, 4–7. yüzyıl olaylarını içeren daha erken tarihli Çin kaynaklarında geçen *Beiru* 北褥 (SS/84) ve *Bigan* 比干 (BS/99) boy adlarıyla özdeşleştirilmesine ve bu boyların söz konusu Çin kaynaklarındaki coğrafi lokalizasyonlarına ilişkin filolojik yorum için bk. Aydemir, 2021, 389, 391, dipnot 1440 ve 1450.

⁵ Katona-Kiss, 2017, 101.

⁶ DAI 37; Zimonyi, 1998, 143.

Peçeneklerin bu bölgedeki egemenliği 11. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Ancak bu dönemde hem iç mücadeleler hem de Doğu Avrupa bozkırlarında beliren Kuman-Kıpçakların baskısı sonucunda Oğuz kabileleri ikiye ayrılmıştır. İslamiyet'i benimseyen kollar, Selçuklular adıyla İran coğrafyasına yönelerek Selçuklu Sultanlığı'nı kurarken; eski inançlarını koruyan gruplar ise Kuman-Kıpçakların ilerleyişi karşısında İdil Nehri'nin batısındaki topraklara çekilmişlerdir. Bu gelişmelerin sonucunda Peçenekler sayıca giderek artan topluluklar hâlinde Aşağı Tuna'yı aşarak Bizans topraklarına yerleşmiş; daha küçük grupları ise Rus toprakları ile Macar Krallığı'na sığınmıştır.⁷

Her ne kadar bazı Peçenek grupların 10. yüzyılın ortalarında Taksony (955–972)⁸ ve yüzyılın ikinci yarısında Géza (972–997)⁹ dönemlerinde Macar Büyük Prensligi topraklarına yerleşmiş olabilecekleri düşünülse de, daha kalabalık topluluklar hâlinde Macaristan'a gelişleri ancak 11. yüzyılın ortaları ile 12. yüzyılın ilk çeyreği, yani I. András (1046–1060) ile II. István (1116–1131) arasındaki dönemde gerçekleşmiştir. Bu dönemde yaşanan göçün, bozkırdaki siyasal güçlerinin zirvesinde bulundukları 10. yüzyıldaki Peçenek yerleşimlerinden çok daha geniş çaplı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰ Bu kronolojik çerçevenin başlangıcını 11. yüzyılın ortalarında Peçeneklerin bozkırdaki siyasal hâkimiyetlerinin çöküşü, sonunu ise Bizans'ın Aşağı Tuna sınır bölgesine yerleşen Peçeneklerin bağımsız siyasi varlıklarının 1122 yılında gerçekleşen Beroia Muharebesi ile ortadan kaldırılması oluşturmaktadır.¹¹

Macar Krallığı'na gelen bu Peçenek toplulukları, devlet yönetimi tarafından Karpat Havzası'nın çeşitli bölgelerine iskân edilmiş ve böylece farklı yerlerde irili ufaklı yerleşim kümeleri meydana getirmişlerdir.¹² Yukarıda da belirtildiği üzere, bunların en geniş ve en bütünlüklü yerleşim alanı, Tuna Nehri'nin batısında, tarihî Fejér ve Tolna Vilayetleri sınırları içinde yer alan Sárvíz Vadisi'nde oluşmuştur.

⁷ Katona-Kiss, 2007, 551–558.

⁸ Anonymus, 57 (Veszprémy, 1999, 49; SRH I: 116).

⁹ Kézai, 94 (Bollók, 1999, 122; SRH I: 192).

¹⁰ Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 45.

¹¹ Hatházi, 1996, 225.

¹² Pálóczi Horváth, 2014, 44, 24. kép.

Tinódpusztá buluntu grubu

Günümüzde Sároboğárd şehrinin sınırları içerisinde, “PintérVarga ailesi mezarlığı” veya “Tinódi szőlőhegy” olarak bilinen mevkiden, geç dönem bozkır göçebe kültürüyle ilişkilendirilen dağınık buluntular ele geçirilmiştir. Bunlar, perçinlemeyi taklit eden gümüş kakmalarla süslenmiş yan çubuklu bir gem, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş yuvarlak bir üzengi ile hafif kavisli namluya ve düz balçağa sahip iki kılıçtan oluşmaktadır (Gör. 1). Söz konusu eserler, 1877 ve 1878 yıllarında iki ayrı vesileyle Macar Ulusal Müzesi’ne kazandırılmıştır.

Bu buluntu grubu birçok kez bilimsel değerlendirmeye konu olmuştur. İlk olarak Géza Nagy, 1893 yılında yayımladığı iki çalışmada Tinód’dan ele geçen buluntuları incelemiş ve bunları 12–13. yüzyıllara tarihlendirmiştir.¹⁴

¹³ Macaristan’daki Peçeneklerle ilişkilendirilen arkeolojik buluntuların bir kısmı zaman içerisinde kaybolmuştur. Günümüze ulaşan buluntuların büyük bölümünde ise metrik ölçüler yayımlanmamıştır. Ölçü verilerinin yayımlandığı örneklerde, ilgili değerler atıf yapılan literatürde yer almaktadır.

¹⁴ Nagy, 1893, 116; Nagy, 1893a, 272–273.

Bu noktada belirtmek gerekir ki Géza Nagy, buluntu grubunu oluşturan eserleri hem tek tek, hem de birbirleriyle olan ilişkileri bakımından her zaman aynı şekilde tarihlendirmemiştir. Bununla birlikte, Tinód’dan Macar Ulusal Müzesi’ne intikal eden buluntuları bir bütün olarak değerlendirdiğinde, bunları tutarlı biçimde Árpád döneminin ikinci yarısına tarihlendirmiştir. Nitekim 1900 yılında yayımlanan *A magyar viseletek története* başlıklı kapsamlı eserde, Orta Çağ’a ve özellikle Árpád dönemine ait üzengileri ele alırken, Tinód’da bulunan üzengileri 11–12. yüzyıllara tarihlendirmiş; buna karşılık benzer tipteki Erdötelek’te bulunan üzengi çiftini 12–13. yüzyıllara, Buda Kalesi, Rákos ve diğer merkezlerden bilinen örnekleri ise 13–14. yüzyıllara tarihleştirmiştir (Nagy–Nemes, 1900, 82). Aynı eserde yer alan ve *Árpád dönemi silahları (11–13. yüzyıllar)* başlığını taşıyan 23 numaralı levhada, Tinód buluntuları arasında bulunan gümüş kakmalı gem (Nagy–Nemes, 1900, 23. tabla 17) ile aynı yerleşimden ele geçen iki kılıç (Nagy–Nemes, 1900, 23. tabla 31–32) da yer almakta ve bunlar 11–13. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Nagy–Nemes, 1900, XXXII). Buluntu grubunun bir parçasını üzenginin de oluşturduğu göz önüne alındığında, bu tarihlendirme dolaylı olarak onun kronolojisini de belirlemektedir. Bununla birlikte, aynı levhada altı üzengi daha bulunmaktadır. Bunlardan 18 numaralı örneğin büyük olasılıkla Tinód üzengisi olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Nagy bu örnek için herhangi bir buluntu yeri belirtmemiş ve onu genel olarak “Árpád dönemi üzengi tipleri” arasında değerlendirmiş olsa da söz konusu üzenginin (yine kulağı gövdeye dövülerek oluşturulmuş, ancak kollarının uçlarında yumrular bulunan, daha elips biçimli ve daha az yuvarlak olan örnekler birlikte) “13. ve 14. yüzyıllar arasındaki geçiş dönemine” ait olduğunu ifade etmiştir (Nagy–Nemes, 1900, XXXII). Burada ayrıca belirtilmelidir ki, Zsolt Petkes de, “23. tabla 18 figürü” olarak yer alan üzengi çizimini Tinód örneği ile özdeşleştirmiştir (Petkes, 2012, 85). Yarım profilden tasvir edilmiş bu oldukça küçük çizim, Géza Nagy’ın aynı üzengi

Bu buluntulardan yalnızca gem ile 2 numaralı kılıç günümüze ulaşmıştır. 1 numaralı kılıcın, envanter kayıtlarında buluntu yeri bilinmeyen bir eser olarak yeniden kaydedilmiş kılıçla aynı eser olduğu düşünülmektedir.¹⁵ Üzengi ise kaybolmuş olmakla birlikte, çizimlerinden hareketle incelenebilmektedir.¹⁶

Literatürde, söz konusu eserlerin gerçekte farklı dönemlere ait ve birbirine karışmış buluntular olduğu yönünde görüşler ileri sürülmüştür. Gemin muhtemelen Macar fetih dönemine tarihlenebileceği,¹⁷ kesici silahlar ile üzengilerin ise daha çok Hantos yöresindeki Kuman-Kıpçakların maddi kültürüne ait olduğu düşünülmüştür.¹⁸ Buna rağmen, araştırmalarda Tinód buluntu grubunun Macaristan'daki Peçeneklerin arkeolojik mirasına ait olduğu yönündeki görüş günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

Son yıllardaki araştırmaların ortaya koyduğu veriler ışığında, Tinód'dan ele geçen yalmanlı kılıçların yalnızca Kuman-Kıpçaklara ait arkeolojik alanlardan değil,¹⁹ Peçeneklere ait buluntulardan da bilindiği kesin olarak söylenebilir.²⁰ Bu nedenle, yalnızca bu kesici silahlara dayanarak buluntu grubunun yeniden değerlendirilmesi ve 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmesi zorunlu görünmemektedir.²¹

Buna karşılık, üzenginin taban basamağının tahmin edilen genişliği (yaklaşık 3–3,5 cm) ile bir kaburga (takviye çıkıntısı) ile güçlendirilmiş olması hem Kuman-Kıpçak kültürüyle ilişkili olabileceğine hem de buluntu grubunun kronolojisine ilişkin haklı soru işaretleri doğurmaktadır.²²

için hazırladığı ve Géza Csallány'ın 1961 yılında yayımladığı çizimle (Csallány, 1961, VIII. tábla 1) karşılaştırılabilmektedir. Bu karşılaştırma, söz konusu özdeşleştirmenin kabul edilebilir olduğunu göstermektedir. Bize göre de bu değerlendirme isabetlidir. Zira bir levhada Tinód'dan ele geçen gem ve kılıçlar, Árpád dönemi silah donanımının örnekleri olarak birlikte sunuluyorsa, üzenginin de aynı buluntu grubunun bir parçası olarak bu levhada yer alması beklenmelidir. Üstelik 19. ve 20. yüzyılın dönümünde, Árpád dönemine ait kayış yuvalı üzengi örneklerinin sayısı henüz oldukça sınırlıydı.

¹⁵ Pálóczi Horváth, 2014, 48.

¹⁶ En son bu buluntu grubu, tarafımdan yeniden yayımlanmıştır (Katona-Kiss, 2024, 61). Eserlerin görselleri için bkz. Hatházi, 1996a, 247, 3. tábla.

¹⁷ Dienes, 1966, 209–210, 8. dipnot

¹⁸ Horváth, 2003, 375–378.

¹⁹ Horváth, 2003, 371–373, 383, 3. kép 1.

²⁰ Hatházi-Ódor, 2024, 17.

²¹ Horváth, 2003, 375–376.

²² Horváth, 2003, 376. Ferenc Horváth, Macaristan'daki Peçeneklerle ilişkilendirilen üzengiler ile 13. yüzyıla ait Kuman-Kıpçak bey mezarlarından bilinen örnekler arasında biçimsel açıdan belirgin bir farklılık bulunmadığına dikkat çekmiştir. Bu nedenle, söz konusu eserlerin

Benzer şekilde, yan çubuklu gemin, perçinlemeyi taklit eden süsleme tekniği, Csólyos ve Csengele'deki Kuman-Kıpçak elit mezarlarından çıkan üzengilerin bezeme anlayışıyla da yakın benzerlik göstermektedir.²³ Bu at binit takımlarındaki gümüş kakmalar değerlendirilirken, bunların yalnızca Kuman-Kıpçaklara özgü bir özellik olmadığı, aynı bezeme geleneğinin Peçeneklere ait buluntularda ve Peçenek unsurlarını da bünyesinde barındıran “Kara Kalpaklılar” arkeolojik materyalinde de görüldüğü hususuna araştırmalarda sıklıkla dikkat çekilmektedir.²⁴

Son olarak belirtilmelidir ki, Sárbogárd–Tinód, daha sonraki Kuman yerleşim bölgesinin sınırına kuş uçuşu yaklaşık 20 km uzaklıkta bulunmakla birlikte, eski Peçenek yerleşim bölgesinin merkezî kesiminde yer almaktadır.²⁵ Ayrıca, giriş bölümünde de belirtildiği üzere, Tinód, Árpád Hanedanlığı döneminde Peçeneklerin yaşadığı bir yerleşim niteliğindedir.

Buluntuların Peçenek kökenli olduğu kabul edildiği takdirde, bunların tarihlendirilmesi, daha önce belirlenen 11–13. yüzyıl aralığı içinde zorunlu olarak 11. yüzyılın ikinci yarısı ile 12. yüzyıl arasına yerleştirilmelidir. Zira söz konusu eserler, pagan savaşçı-atlı gömülerine aittir. Büyük olasılıkla bunlar iki mezarın ya da küçük bir aile mezarlığının parçaları olarak değerlendirilebilir.²⁶ Bu tür mezarlıklar ise, Kumamlarda olduğu gibi, Macaristan’a yerleşen Peçeneklerin ilk ve ikinci kuşaklarına ait olmalıdır.²⁷ Öte yandan, Tinód buluntularının ve bunlarla birlikte Sárvíz Vadisi’nden bilinen diğer buluntuların 11. yüzyılın ortalarından daha erken bir tarihe ait olamayacağı, önceki araştırmalar tarafından ikna edici biçimde ortaya konulmuştur.²⁸

tarihlendirilmesinde, arkeolojik ölçütler bakımından, güvenilir bir kriter olarak esasen yalnızca üzenginin taban basamağının genişliği kullanılabilir (bkz. Horváth, 2003, 376–377).

²³ Hatházi, 2005 36, 22. kép; Horváth, 2001, 179, 302 [70.].

²⁴ Horváth, 2001 180.

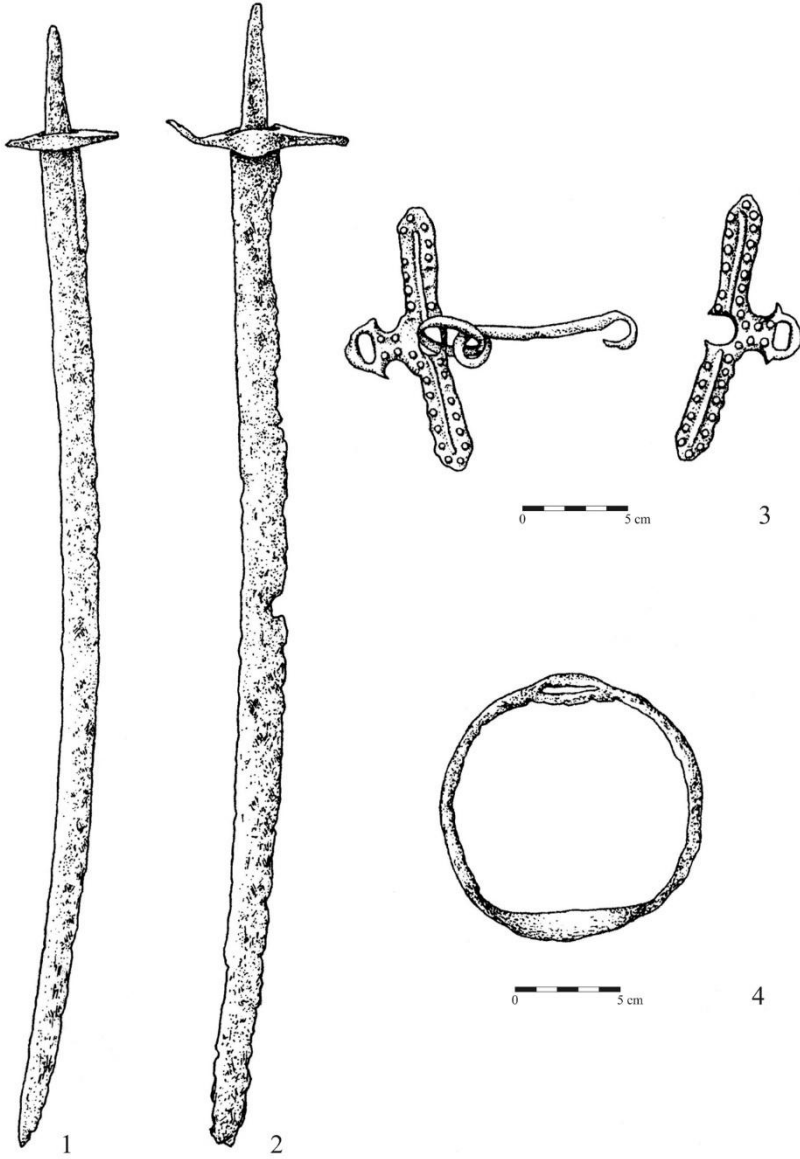
“Kara Kalpaklılar” olarak bilinen topluluk, Oğuz, Peçenek ve Berendi unsurlarından oluşan grupların bir araya getirilmesiyle teşkil edilmiş olup, Kiev’in güneyindeki sınır bölgesinde sınır koruma görevini üstlenmiştir. Bu bölge, Rus ile bozkırdaki Dest-i Kıpçak arasında bir tampon bölge işlevi görmekteydi (Pletněva, 1973, 24–28; ayrıca bkz. Kovács, 2014, 87–88).

²⁵ Petkes, 2006, 105.

²⁶ Pálóczi Horváth, 2014, 48; Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 53.

²⁷ Hatházi, 1990, 48; 1996, 228.

²⁸ Hatházi, 1996, 229–230.

Görsel. 1. Tinód buluntu grubu. 1. 1 numaralı kılıç; 2. 2 numaralı kılıç; 3. Yan çubuklu gem; 4. Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengi (Hatházi, 1996)

Sárbogárd–Templom-dúló mezarlık kesiti

Yine aynı yerleşimin sınırları içinde, Sárbogárd–Templom-dúló’de bulunan büyük bir Peçenek topluluğuna ait mezarlık, 1940’lı yıllardan itibaren yürütülen kum madenciliği faaliyetleri sırasında büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Sürekli olarak zarar gören mezarlar arasından yalnızca sekizi, 1961 yılında kurtarma kazıları ile belgelenebilmiştir.²⁹ Mezarlık alanından ayrıca bir kılıç ve bir üzengi de ele geçirilmiştir.³⁰ Mezarlık kesiti, 8. mezarda bulunan II. István (1116–1131) dönemine ait bir denar sayesinde tarihlendirilmektedir.³¹ Buluntular arasında özellikle 2. mezar dikkat çekmektedir. Bu mezardan bir gem, kavisli taban basamaklı bir çift üzenginin parçaları, yaprak biçimli soketli bir ok ucu, demir perçinlerle güçlendirilmiş, kemik çıtalarla sağlamlaştırılmış ve kemik kapaklı bir ok sadağı, ok sadağına (veya hazır durumda taşınan bir yay muhafazasına) ait örgü şerit bezemeli kemik askı parçası, yayın kemik plakalarına, kılıç namlusuna ve balta gözüne ait parçalar ele geçirilmiştir (*Gör. 2*).³²

Bu pagan mezarlığının yaklaşık 200 m uzağında, bu bölgeye adını veren Árpád Hanedanlığı dönemi kilise aslında onun yeri bulunmaktadır. Söz konusu kilisenin çevresinde oluşturulmuş mezarlığında ise, büyük olasılıkla aynı Peçenek topluluğunun Hristiyanlaşmış kuşakları defnedilmiştir.³³

Kajdacs–Rókadomb’daki Peçenek mezarı ve diğer arkeolojik bulgular

Sárvíz Vadisi’ndeki Peçenek yerleşim bölgesinin güney kesiminde bulunan, tarihî Tolna Vilayeti sınırları içindeki Kajdacs, Árpád Hanedanlığı dönemi’nde Peçeneklerin yaşadığı bir yerleşimdi.³⁴ Bu durum, yerleşimin adından da açıkça anlaşılmaktadır. Zira Kajdacs adı, bir Peçenek kişi adından türemiş olup, Türk topluluklarının yer adlandırma geleneğine uygun olarak, yerleşmenin ilk sahibi ya da liderinin adını yansıtmaktadır.³⁵

²⁹ Kralovánszky, 1962, 266; Petkes, 2006, 95–96.

³⁰ Petkes, 2006, 94.

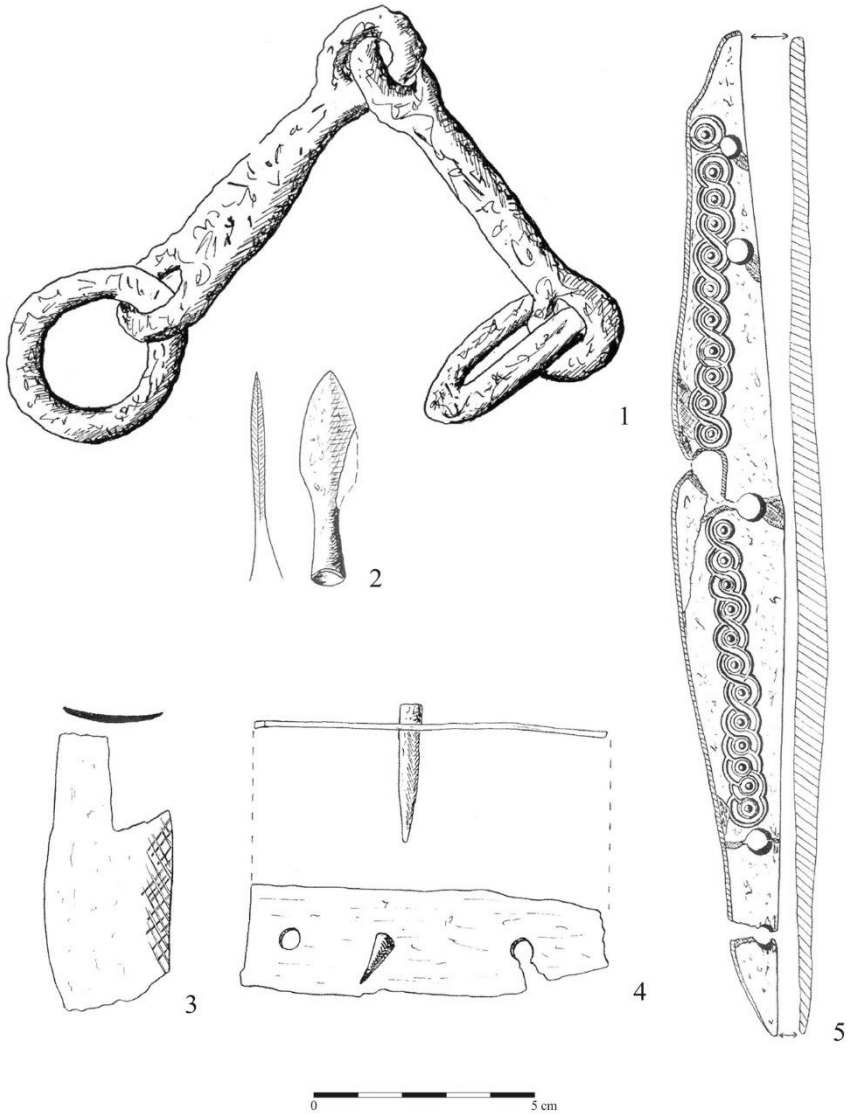
³¹ Petkes, 2006, 96.

³² Petkes, 2006, 95–96, 2–4. tábla.

³³ Kralovánszky, 1962, 266; Petkes, 2006, 94.

³⁴ Györffy, 1990, 141 (58).

³⁵ Hatházi, 1996a, 43–44.

Görsel 2. Sárbogárd–Templom-dűlő mezarlığının 2. mezarından çıkan arkeolojik buluntular. 1. Tay gemi; 2. Soketli ok ucu; 3. Yayın kemik levhasına ait parça; 4. Sadakın kemik parçası; 5. Sadakın kemik askı halkası (Petkes, 2006)

Kajdacs-Rókadomb mevkiinden, 1943 yılında bağ tesisi amacıyla yapılan toprak işleme sırasında 8-9 atlı mezarın tahrip edildiği bir mezarlık bilinmektedir. Uzun süre boyunca, bu mezarlığa ait buluntular ile bunların ele geçiş koşullarını belgeleyen kayıtların İkinci Dünya Savaşı sırasında yok olduğu düşünülmüştür.³⁶ Büyük olasılıkla bu mezarlara ait olan buluntular arasında, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üç üzengi de yer almaktadır. Bu eserler daha sonra – savaş yıllarının yarattığı olağanüstü koşullar nedeniyle – buluntu yeri bilinmeyen eserler olarak Szekszárd Müzesi envanterine kaydedilmiştir.³⁷ Bu üzengilerle yakın benzerlik gösteren, taban basamağı düz olan bir başka örnek de yine Kajdacs-Rókadomb’dan bilinmektedir. Söz konusu üzengi, 1970’li yılların başlarında, kaçak kazılar sırasında açılan bir hendeğin içinde, karışık durumdaki at kemiklerinin yanında ele geçirilmiştir.

1994 yılının sonbaharında, bu yerde önce yüzey araştırması, ardından da doğrulama amacıyla arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında, tepenin güney kesimi doğu–batı doğrultusunda, 3 m genişliğinde ve toplam 80 m uzunluğunda açılan açmalarla kesilerek incelenmiştir. Araştırmalar sonucunda, toprağın 80-90 cm derinliğe kadar sürülerek tamamen karıştırıldığı anlaşılmıştır. Sit alanının kuzeydoğu yamaçlarında bulunan mezarların büyük olasılıkla bu faaliyetler sırasında tahrip olduğu belirlenmiş; alandan yalnızca at dişleri ile insan kemiklerine ait parçalar toplanabilmiştir.³⁸

2008 yılının başlarında, aynı yerde bel hizasından aşağısı tahrip edilmiş bir mezar ortaya çıkarılmıştır. Bu mezardan demir bir toka, çakmak, çakmaktaşı bıçağı ve büyük olasılıkla II. (Vak) Béla (1131–1141) dönemine ait anonim bir denar gün ışığına çıkmıştır. Kurtarma kazısının ardından gerçekleştirilen yüzey araştırması ve metal dedektörü destekli incelemeler sonucunda, II. Béla dönemine ait bir başka anonim denar, kılıç parçaları, ok uçları, gümüş ve bakır tausia tekniğiyle bezeli bir üzengi ile diğer üzengi parçaları, kolan tokaları, bir gem, at koşumuna ait bir süs levhası ve at dişleri bulunmuştur (*Gör. 3*). Ayrıca, buluntuların alandaki dağılımı esas alınarak eski mezarlığın konumu da belirlenebilmiştir.³⁹

³⁶ Fehér–Éry–Kralovánszky, 1962, 45, No. 522.

³⁷ Ódor, 1999, 155, No. 22; 2017, 78; Hatházi–Ódor, 2024, 18.

³⁸ Ódor, 1999, 155.

³⁹ Ódor, 2017, 78; Hatházi–Ódor, 2024, 16–20.

Görsel 3. Kajdacs–Rókadomb mezarlığı alanında ortaya çıkan arkeolojik buluntular. 1. Kılıç; 2. Ok uçları; 3. Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengi (Hatházi–Ódor, 2024)

Kajdacs-Rókadomb'da ortaya çıkan mezarlık, buluntular henüz bilinmeden önce, yalnızca atlı mezarların varlığına dayanılarak Macarların fetih dönemine ait olarak değerlendirilmekteydi.⁴⁰ Ancak kronolojik açıdan daha geç tarihlenen kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengiler ile bunlarla uyum gösteren 12. yüzyıla ait anonim denarlar, söz konusu silahlı-atlı mezarların Árpád Hanedanlığı döneminde, büyük olasılıkla 12. yüzyılın ikinci çeyreğinde açıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu gömüler, Sárvíz Vadisi'ndeki Peçeneklerin arkeolojik mirasına ait yeni buluntular olarak değerlendirilebilir.⁴¹

Peçeneklerle ilişkilendirilen mezar ve dağınık buluntular

Karpat Havzası'ndan, Macaristan'daki Peçeneklerin arkeolojik mirasıyla ihtiyatlı bir şekilde ilişkilendirilebilecek bazı mezar ve dağınık buluntular bilinmektedir. Bu buluntuların Avrasya bozkırları ve Balkanlar'da benzer örnekleri bulunmakta; ayrıca Macaristan'da tarihî Peçenek yerleşim bölgelerinde ele geçirilmiş olmaları da bunların Peçeneklerle ilişkilendirilebileceğini düşündürmektedir.

Macaristan'daki Peçeneklerle en güvenilir biçimde ilişkilendirilebilen buluntu grubunu, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengiler oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, mafsalsız, ağızlığı düz veya kavisli olan gemler ile yıldız biçimli topuzlar da aynı derecede önem taşımaktadır. Bu tür buluntuların büyük bölümü yine Sárvíz Vadisi'nden bilinmekle birlikte, münferit örneklerine Karpat Havzası'nın diğer bölgelerinde de rastlanmaktadır. Bunlar arasında, Borsod toprak tahkimatında (Borsodi földvár) yürütülen kazılar sırasında ele geçen buluntular özellikle dikkat çekicidir. Burada, Peçeneklerle ilişkilendirilen lir biçimli tokalar ile birlikte, yukarıda sözü edilen at binit takımlarına ait buluntular da (aynı buluntu yerinden olmakla birlikte aynı bağlamdan gelmemelerine rağmen) gün ışığına çıkmıştır. Bu buluntular, birbirinden ayrılmaksızın ayrı bir alt bölümde değerlendirilecektir. Ayrıca, Avrasya bozkırındaki Peçenek bağlantıları nedeniyle, at binit takımına ait yaprak biçimli çingiraklı bir süs levhası ile bir kemere veya gem takımına ait süs levhaları ve kayış ucu da bu buluntu grubu içerisinde değerlendirilmelidir. Bunların yanı sıra, 10. yüzyıla tarihlenen bir mezar da ele

⁴⁰ Krş. Fehér-Éry-Kralovánszky, 1962, 45; Ódor, 2017, 78.

⁴¹ Buluntular henüz yayınlanmamıştır ve değerlendirme aşamasındadır.

alınacaktır. Bu mezar, mezar buluntuları nedeniyle değil, yazılı kaynakların verdiği bilgiler sayesinde Macaristan'daki Peçeneklerle ilişkilendirilebilmektedir. Bunların yanında, Batı Macaristan'dan bilinen bir hazine buluntusunun da Peçeneklerle bağlantılı olabileceği ileri sürülmüşse de, bu görüşü destekleyen kanıtlar henüz kesinlik düzeyine ulaşmış değildir.

Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengiler

Macaristan'a yerleşen Peçeneklerin atlı kültüründe başlıca üzengi tipini, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş yuvarlak üzengiler oluşturmaktadır. Gábor Hatházi'ye göre bu tipin kökeni Orta Asya'da aranmalıdır. Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengilerin, yassı kollu ve armut biçimli erken varyantları Macar fetih dönemi buluntuları arasında da görülmektedir.⁴² Buna karşılık, geç dönem bozkır göçebe kültürüyle ilişkilendirilen yuvarlak biçim, Doğu Avrupa bozkırında, yani İdil'in batısındaki bölgelerde, ancak 11. yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmış; bu tipin başlıca kullanıcılarını ise Peçenekler oluşturmuştur.⁴³

Buna karşılık András Pálóczi Horváth, bugüne kadar bilinen Doğu Avrupa örneklerine dayanarak, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş yuvarlak üzengilerin ortaya çıkışının Peçeneklerin batıya göç ettikleri döneme değil, daha sonraki bir tarihe, yani 10. yüzyılın ikinci yarısına veya sonlarına ait olması gerektiğine dikkat çekmiştir.⁴⁴ Bu görüşünü desteklemek amacıyla Baykal Gölü çevresinden örnekler sunmuş; ayrıca, Avrasya bozkırındaki göçebe toplulukların maddi kültüründe görülen yeniliklerin ge-

⁴² Hatházi, 1990, 46; 1996, 229. Buna örnek olarak Beregovo'dan bilinen üzengi çifti gösterilebilir (Fodor, 1996, 134–135).

⁴³ Bu konuda ayrıca bkz. Pálóczi Horváth, 2018, 66.

Tarım Havzası'ndaki Koço bölgesinde ele geçen bir duvar resminde, zırhlı bir süvari tasvir edilmiştir. 8–9. yüzyıllara tarihlenen bu resim büyük ölçüde aşınmış olmakla birlikte, savaşçının üzengiye basan ayağı açık biçimde incelenebilmektedir. Üzengi, genel özellikleri bakımından Avar döneminden bilinen uzun kulaklı üzengilerle benzerlik göstermekle birlikte, üzengi kolları ile taban basamağı birlikte değerlendirildiğinde, bütün olarak yuvarlak bir biçim oluşturmaktadır (krş. Le Coq, 1925, 76). Bununla birlikte, bu tür üzengiler ile yine yuvarlak biçimli, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengiler arasında tipolojik ve gelişimsel bir ilişki bulunup bulunmadığı tartışmalıdır. Bu soruya verilecek olumlu bir yanıt, Hatházi tarafından ileri sürülen görüşü destekleyecektir. Bununla birlikte, bize göre “Orta Asya'nın batı bölgesi” coğrafi tanımlaması, eğer Peçeneklerin yanlışlıkla Aral Gölü çevresine yerleştirilen ilk yurtlarına ilişkin varsayımdan kaynaklanıyorsa, belirleyici bir önem taşımamaktadır. Peçeneklerin ilk yurdunun coğrafi konumu hakkında bkz. Senga, 1992; 1996.

⁴⁴ Pálóczi Horváth, 2018, 66–67.

nel olarak Orta Asya bozkırlarında ortaya çıktığını ve buradan batıya doğru yayıldığını vurgulamıştır.

Bu çerçevede, söz konusu üzengi tipinin de aynı coğrafi bölgeden doğudan Peçeneklere ulaşmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim benzer bir yayılım süreci, Tinód buluntuları arasında daha önce değinilen yalmanlı kılıçlar için de önerilmektedir. Bu silah tipinin kökeni Güney Sibirya’da, 9–10. yüzyıllarda Baykal–Tuva–Yenisey bölgesinde aranmalıdır.⁴⁵

Peçeneklere özgü karakteristik üzengilerin ayırt edici özellikleri arasında, kulak biçimi ve yuvarlak gövde formunun yanı sıra, nispeten dar taban basamağı da önemli bir yer tutmaktadır. Taban basamağının genişliğinin kronolojik önemi, Gábor Hatházi tarafından, Macaristan’daki Peçenek ve Kuman-Kıpçak topluluklarıyla ilişkilendirilen üzengiler bağlamında, özellikle de temel biçimleri benzer olmakla birlikte taban basamağı genişlikleri farklılık gösteren Felsötöbörzsök ve Erdötelek örnekleri üzerinden birçok kez vurgulanmıştır.⁴⁶

Bu üzengi tipi, 11–12. yüzyıllarda Doğu Avrupa bozkır kuşağında geniş bir yayılım göstermiş olup, özellikle Kiev’in güneyindeki bölgeden çok sayıda örneği bilinmektedir. Daha önce de değinildiği üzere, bu bölgede “Kara Kalpaklılar” olarak adlandırılan sınır muhafızı topluluklarının yerleşimleri yoğunlaşmıştır.⁴⁷ Kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengilerin bu gelişmiş 11–12. yüzyıl değişkesi, alanyazında Peçenek–Uz–Kara Kalpaklılar tipi olarak tanımlanmaktadır. Buna karşılık, tipe ait karakteristik Kuman değişkesi, 12–13. yüzyıllarda, belirgin biçimde daha geniş ve çoğu zaman kaburgalı (takviyeli) taban basamağı ile ortaya çıkmaktadır.⁴⁸ Bu tipe ait örnekler, Macaristan’daki Kuman-Kıpçak atlı gömülerinden bilinmektedir. Bunlar arasında Bánkút, Kunszentmárton, Tiszaföldvár ve Erdötelek üzengileri sayılabilir.⁴⁹

Daha önce ele alınan Tinód ve Kajdacs buluntuları ile büyük olasılıkla aynı tipe ait olan Sárbogárd örnekleri dışında, Peçenek tipinde, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş bir çift üzengi, tarihî Fejér İli sınırları içindeki Alap’tan (*Gör. 4.1*) ve Sárszentágota yerleşiminin Felsötöbör-

⁴⁵ Horváth, 2003, 372.

⁴⁶ Hatházi, 1994, 24–25; 1996, 229; 1996a, 43.

⁴⁷ Pletněva, 1973, 24–28; Kovács, 2014, 87–88.

⁴⁸ Hatházi, 1996, 229. Benzer bir değerlendirme için bkz. Hatházi, 1990, 46.

⁴⁹ Pálóczi Horváth, 1994, 143, 31. kép 1–3; 2014, 129, 85. kép 1–3; Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 74, 32:1–3.

zsök mevkiinden de bilinmektedir (*Gör. 4.2*). Alap buluntularına ayrıca bir eyer kolanı tokası eşlik etmektedir. Felsötöbörzsök örneklerinin ise, tahrip edilmiş pagan bir atlı mezarından geldiği bilinmektedir. Söz konusu mezarda, günümüze ulaşmamış bir “kılıç” (muhtemelen bir eğri kılıç) da bulunduğu kaydedilmiştir. Aynı tipe ait bir başka üzengi, tarihî Tolna Vilayeti sınırları içindeki Kölesd-Itatóhegy’de de ele geçirilmiştir (*Gör. 4.3*).⁵⁰

Alap ve Töbörzsök (< Töbörcsök) yer adları, Peçenek kökenli kişi adlarından türemiş olup,⁵¹ her iki yerleşim de Árpád Hanedanlığı döneminde Peçeneklerin yaşadığı köylerdi. Kölesd ise, Peçenek *ispánlığı*’nın Tolna İli’ndeki kesiminde yer almakta olup, çevresindeki çok sayıdaki Peçenek yerleşimiyle bağlantılı olarak değerlendirilmektedir.⁵²

Aynı tipe ait bir başka örnek Csabrendek’te de ele geçirilmiştir (*Gör. 4.4*). Bu üzenginin, geçmişte Marcal Vadisi’ndeki Peçenek yerleşim bölgesinde yaşayan topluluğa ait olduğu düşünülebilir.⁵³

Sárvíz Vadisi’nden ele geçen örnekler, arkeolojik ve yerleşim tarihi verileri birlikte değerlendirildiğinde, 11. yüzyılın ortaları ile 12. yüzyılın ortaları arasına tarihlendirilebilir. Sárbogárd ve Kajdacs buluntu yerlerinde ele geçen denarlar, bu eserlerin en muhtemel kronolojik konumunun 12. yüzyılın ikinci çeyreği olduğunu göstermektedir.⁵⁴

Marcal Nehri’nin havzasında görülen Peçenek yerleşimleri, büyük olasılıkla Rába Vadisi’ndeki Peçenek köyleriyle birlikte tek bir yerleşim bölgesi oluşturuyordu.⁵⁵ Söz konusu yerleşimlerin geç tarihli olduğu kabul edil-

⁵⁰ Hatházi, 1996, 228, 231, 248, 4. tábla 1–3.

⁵¹ Györffy, 1940, 491; 1990, 136, 187–188.

⁵² Hatházi, 1996, 228, 236, 238.

⁵³ Marcal Nehri’nin bölgesindeki Peçenek yerleşim grubu hakkında bkz. Györffy, 1940, 491.

⁵⁴ MRT 3. 58, 15. kép 4; Pálóczi Horváth, 2014, 50.

Daha önce Tinópuszta buluntuları bağlamında da değinildiği üzere, Ferenc Horváth, Alap ve Kölesd örnekleri dışında, Sárvíz Vadisi’nde gün ışığına çıkan ve bugüne kadar Peçenek mirası olarak değerlendirilen üzengilerin erken tarihlendirilmesi konusunda kuşkularını dile getirmiştir (Horváth, 2003, 377–378). Bu bağlamda, Maros–Körös Nehirleri arasındaki bölgeden de Peçenek tipinde, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş bir üzengi ele geçtiği belirtilmelidir. Bu örneği yayımlayan araştırmacı, buluntuyu 11–12. yüzyıllara tarihlendirmiş; ayrıca söz konusu üzenginin toplumsal ve etnik bağlamının henüz yeterince açıklığa kavuşmadığını da ifade etmiştir (Pálóczi Horváth, 2018, 60, 69–70). Bize göre ise bu örneğin Macaristan’daki Peçenek buluntularıyla doğrudan bağlantılı olması pek olası görünmemektedir. Daha ziyade, Maros ile Körös Nehirleri arasındaki bölgeye yerleşen Kuman-Kıpçaklarla ilişkilendirilmesi daha isabetli görünmektedir (Katona-Kiss, 2022, 85–86).

⁵⁵ Pálóczi Horváth, 1989, 26.

diğinden,⁵⁶ Csabrendek'ten ele geçen üzenginin de aynı kronolojik çerçeveye ait olması muhtemeldir. Dolayısıyla bu buluntunun 11. yüzyılın ortalarından daha erken bir tarihe ait olduğu düşünülmemektedir.

Mafsalsız düz ağızlıklık gemler

Macaristan topraklarında gün ışığına çıkmış buluntular arasında bugüne kadar Peçeneklerle ilişkilendirilen mezarlarda mafsallı halkalı gemler de bulunmuş olsa da⁵⁷ Doğu Avrupa bozkırındaki atlı gömüler esas alındığında, Peçenekler arasında esas olarak mafsalsız, düz veya kavisli ağızlıklık gemlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Karpat Havzası'nda bu tipe ait altıdan biraz fazla örnek bilinmektedir.⁵⁹ Bunlardan dördü, Macar fetih dönemi maddi kültürünün unsurları olarak değerlendirilebilir. Buna karşılık, kanaatimizce Bajcs-Farkasdpusztta ve Óbesenyő'den (ayrıca aşağıda ele alınacak olan Borsod toprak tahkimatından [Borsodi földvár]) ele geçen örnekler Peçeneklerle ilişkilendirilebilir (*Gör. 5.1–5*).

Bajcs, bir zamanlar Peçenek hizmetkârlarının yaşadığı köy olan bugünkü Zsitvabesenyő'ye yalnızca birkaç kilometre uzaklıkta bulunmaktadır.⁶⁰ Bununla birlikte, söz konusu buluntu ile yer adından hareketle kurulan bağlantının (ki bu bağlantı da başlı başına kesin değildir) bazı sorunlar içerdiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim bu gem, bir çukur evin dolgusundan ele geçirilmiştir. At binit takımına ait bu buluntunun yanı sıra, Árpád Hanedanlığı dönemine ait seramik parçaları da bulunmuştur. Söz konusu yerleşim birimleri 10. yüzyılın ilk yarısından 12. yüzyılın başlarına kadar uzanan bir döneme tarihlendirilirken, gemin kendisi ise 10–11. yüzyıllara tarihlenmiştir.⁶¹

⁵⁶ Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 47.

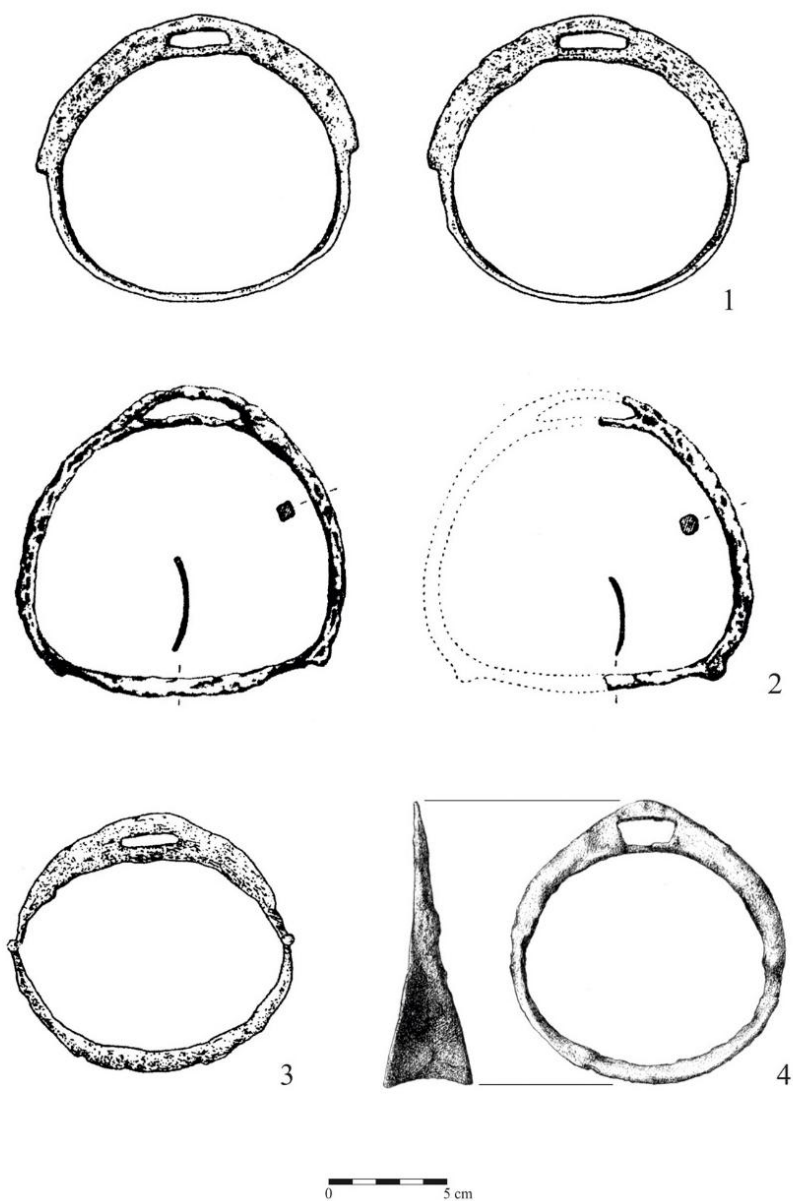
⁵⁷ Bu konuda ayrıca, Sárbogárd–Templom-dűlő ve Kajdacs–Rókadomb buluntu yerlerinden ele geçen örnekler de bkz. Petkes, 2006, 95, 101, 3. tábla 1; Hatházi–Ódor, 2024, 19.

⁵⁸ Pletněva, 1958, 162, 164.

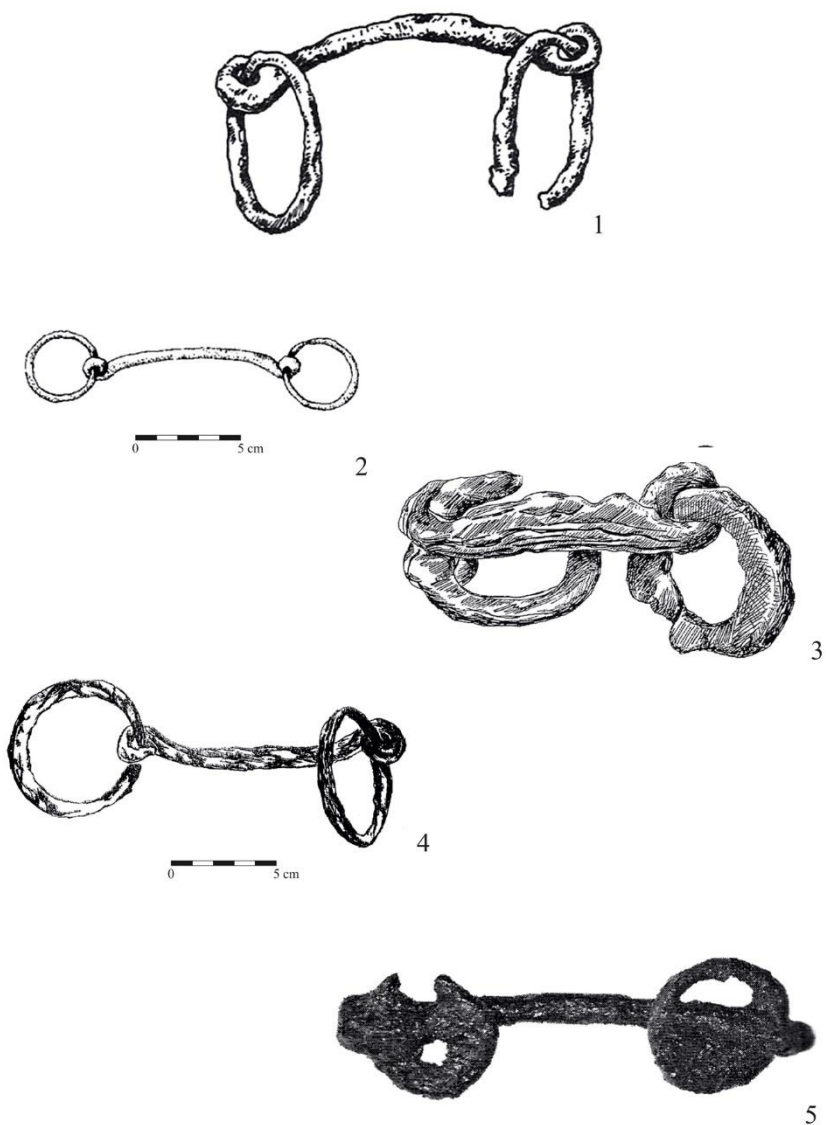
⁵⁹ Petkes, 2011, 232–234.

⁶⁰ Tarihi Komárom vilayetindeki Udvard'a bağlı olan bu Peçenek köyü, 1209 tarihli bir belgede *Besenyő* adıyla zikredilmektedir (ÁMTF I: 435–436; ÁMTF III: 461; Györffy, 1990, 156–157).

⁶¹ Bajcs'ta bulunan gеме ilk olarak László Kovács dikkat çekmiş ve bu örneğin, Tinódpusztta mezarlarından bilinen buluntulara benzer şekilde, Peçeneklerle ilişkilendirilebileceği görüşünü ileri sürmüştür (Kovács, 1986, 279).

Görsel 4. Macaristan'dan Peçenek tipi üzengiler. 1. Alap; 2. Sárszentágota-Felső-töbörzsök; 3. Kölesd-Itatóhegy (1–3. Hatházi, 1996a); 4. Csabrendek (MRT 3)

Görsel 5. Macaristan'dan Peçenek tipi gemler. 1. Bajcs-Farkasdpuszt (Bajč-Vlkano-
 novo); 2. Gyulafehérvár-Mentőállomás, III. alan, 15 numaralı araştırma hendeği,
 20. mezar (Alba Iulia-„Stația de Salvare”); 3. Sárrétudvari-Hízó föld, 24. mezar;
 4. Szászváros-Pemilordomb, 6. mezar (Orăștie-Dealul Pemilor); 5. Szászváros-Pemi-
 lordomb, 26. mezar (Orăștie-Dealul Pemilor) (Petkes, 2012)

Óbesenyő, yazılı belgelerle de doğrulandığı üzere, Orta Çağ'ın sonuna kadar Peçenek nüfusunun yaşadığı bir yerleşim olmuştur.⁶² Yerleşimin sınırları içinde bulunan mafsalsız düz ağızlıklı gem, bir çift yamuk biçimli üzengi ve baklava dilimi biçimli bir ok ucu ile birlikte, 1907 yılında, sembolik bir atlı gömüsünün mezar hediyeleri arasında ele geçirilmiştir. Söz konusu mezar, tarihöncesi bir kurgana (IX) açılmıştır. Yamuk biçimli üzengilerin varlığı nedeniyle bu gömü 10. yüzyılın ikinci yarısından daha erken tarihlenebilir.⁶³ Bu bakımdan, mezarda 10. yüzyılın ikinci yarısından sonra Macaristan'a gelen bir Peçenek savaşçısının gömülü olması ihtimal dâhilindedir.⁶⁴ Bununla birlikte, üzengiler ile ok ucu, tipolojik açıdan Macar fetih dönemi maddi kültürünün karakteristik unsurları arasında yer almaktadır.

Yıldız başlı topuzlar

Geç dönem bozkır kültürünün en karakteristik yakın dövüş silahlarından biri yıldız biçimli topuz olup, zaman içinde bunun çok sayıda alt tipi gelişmiştir.⁶⁵ Macaristan arkeoloji araştırmaları uzun zamandır, yıldız biçimli topuzların Macar fetih dönemi ve erken Árpád Hanedanlığı dönemi Macarlarının silah repertuvarında yer almadığını ortaya koymuştur.⁶⁶ Buna karşılık, Kuman-Kıpçakların Macaristan'a yerleşmesinden çok daha önceye tarihlenen bazı örnekler bilinmektedir. Bu durum, söz konusu silah tipinin Macaristan'a yerleştirilen Peçenekler aracılığıyla bölgeye ulaşmış olabileceği ihtimalini gündeme getirmiştir.⁶⁷ Bu silah tipinin Peçeneklerle ilişkilendirilmesi, yalnızca demirden dövülerek üretilmiş dört dikenli yıldız başlı topuzların kronolojik konumuna dayanmamaktadır.⁶⁸ Aynı zamanda, Peçenek yerleşim bölgelerinden ele geçen örnekler de bu görüşün ileri sürülmesine neden olmuştur.⁶⁹ Hatta bazı araştırmalarda bu iki yaklaşım birleştirilmiş; Peçenek yerleşim alanlarından gelen yıldız biçimli topuzlar, doğrudan demirden dövülmüş dört dikenli alt tipe dâhil edilmiştir.⁷⁰ Ancak ayrıntılı tipolojik kar-

⁶² Györffy, 1990, 163–165; ÁMTF I: 848–849.

⁶³ Petkes, 2011, 233.

⁶⁴ Petkes, 2011, 237.

⁶⁵ Kovács, 1971, 166, 1. ábra.

⁶⁶ Kalmár, 1964, 32; 1971, 19; Kovács, 1971, 167. Son yayın, önceki alanyazını da kapsamaktadır.

⁶⁷ Kovács, 1971, 179–180.

⁶⁸ Kovács, 1971, 168.

⁶⁹ Pálóczi Horváth, 1989, 28–29, 31, 32; 1996, 18.

⁷⁰ Petkes, 2006, 106, 2. ábra d, 108.

şılaştırmalar sonucunda, bu örneklerin hiçbirinin söz konusu alt tipe ait olmadığı anlaşılmıştır. Aynı durum, son yıllarda tanınan yeni örnekler için de geçerlidir (*Gör. 6.1–8*).

Bu gruba dâhil edilen Füzesabony, Fácánkert–Kajmádi-sziget, Szörényvár ve Nagyajdacs örnekleri⁷¹ arasında, ilk buluntu yerinden iki topuz başı bilinmektedir; ancak bunların her ikisi de on iki dikenli varyanta aittir.⁷² Aynı durum Fácánkert örneği için de geçerlidir.⁷³ Szörényvár’dan ele geçen yıldız biçimli topuz ise, dört dikenli ile on iki dikenli tip arasında bir geçiş formu ya da ikinci tipin en basit örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.⁷⁴ Nagyajdacs örneğinin ise hangi tipe ait olduğu belirlenememiştir. Kajárpéc’ten ele geçen örnekler, bunları yayımlayan Miklós Takács tarafından köşeleri kesilmiş küp biçimli alt tipe dâhil edilmiştir.⁷⁵ Ancak yayımlanan fotoğraflara⁷⁶ dayanarak, kanaatimizce bu örnekler on iki dikenli yıldız biçimli topuzlar grubuna aittir; her hâlükârda dört dikenli tipe dâhil değildir.⁷⁷ Yakın zamanda Paks çevresinden dört adet yıldız biçimli topuz parçası ele geçirilmiştir.⁷⁸ Bunlardan ikisi (Paks–Gyapa–Templomdomb ve Fadd-Juhakol) dört dikenli tipe, biri (Paks–Páli-szőlök) dört dikenli ile on iki dikenli tip arasındaki geçiş varyantına, diğeri (Paks–Cseresznyés–Akalacs) ise on iki dikenli tipe dâhil edilmiştir. Dört dikenli örneklerin tamamı dökme bronzdan yapılmış olup, bunlar arasında demirden dövülmüş hiçbir örnek bulunmamaktadır.⁷⁹ Son olarak, Szarvasnyilas’tan ele geçen demirden dövülmüş dört dikenli bir örnek de anılabilir. Bununla birlikte, bu buluntuyu yayımlayan araştırmacı, söz konusu topuz ile Moson bölgesindeki Peçenekler arasındaki ilişki konusunda ihtiyatlı davranmaktadır.⁸⁰

⁷¹ Pálóczi Horváth, 1989, 31; 1996, 18; Petkes, 2006, 108, 46. j.

⁷² Kovács, 1971, 177, 6. ábra 1, 178, 49. j., 175, 5. ábra 2, 178, 52. j.

⁷³ Kovács, 1971, 174, 41. j.

⁷⁴ Kovács, 1971, 169, 2. ábra 5, 170, 30. j.

⁷⁵ Takács, 1997, 215.

⁷⁶ Takács, 1997, 217, 1. kép.

⁷⁷ Krş. Kovács, 1971, 166, 1. ábra, 2, 4. Her iki eserin de, Macar Millî Müzesi Silah Koleksiyonu’nda yayımlanan yıldız biçimli topuzlar arasında yakın paralelleri bulunmaktadır. Kajárpéc 1 numaralı örnek için Kisrákos’tan ele geçen topuzla karşılaştırınız (Kovács, 1971, 173, 4. ábra 2., 178, 51. j.); Kajárpéc 2 numaralı örnek için ise bkz. Kovács, 1971, 173, 4. ábra 3. és 175, 5. ábra 3, 174, 177, 6. ábra 2 ve 178.

⁷⁸ K. Németh, 2010, 269–271.

⁷⁹ Peçeneklerle ilişkilendirilen yıldız biçimli topuzlara ilişkin en son kısa değerlendirme için bkz. Pálóczi Horváth, 2014, 52.

⁸⁰ Aszt, 2008, 5, 9–10.

Kaynaklarımızın verdiği bilgiler ile yıldız biçimli topuzların bölgesel yayılımı ve bu silah tipinin aktarılma olasılığının kronolojik çerçevesi birlikte değerlendirildiğinde, bu silah grubunun en erken temsilcileri olan demirden dövülmüş dört dikenli tipin, esas itibarıyla Bizans kökenli silahlar olduğu kanaatindeyiz. Başka bir ifadeyle, bu silah tipi bozkırdan Bizans'ın egemenliği veya nüfuzu altındaki bölgelere yayılmamış; aksine, yayılım Bizans topraklarından bozkıra doğru gerçekleşmiştir. Aşağı Tuna bölgesine yerleşen Peçenekler, bu yeniliği kuzeye, Doğu Avrupa bozkırına taşımışlardır. Burada ise silah tipi Kuman-Kıpçak hâkimiyeti döneminde daha da geliştirilmiş; ardından Kumaların Macar Krallığı'na yerleşmeleriyle birlikte Karpat Havzası'na da ulaşmıştır.

Büyük olasılıkla bu aktarım süreci sayesinde, 11. yüzyıldan itibaren Aşağı Tuna'nın kuzeyindeki bölgelerde bu tip buluntuların sayısında belirgin bir artış görülmektedir. Ayrıca son araştırmalar, demirden dövülmüş dört dikenli yıldız biçimli topuzların 14. yüzyılda da kullanılmaya devam ettiğini ve Kumalar tarafından da benimsendiğini göstermektedir.⁸¹

Dolayısıyla, Peçeneklerin bu silah tipinin yayılmasındaki aracılık rolünün sağlam temellere dayandığı kanaatindeyiz. Ayrıca, Peçeneklerin bu silahı kullandığına ilişkin hem dilbilimsel veriler hem de yer adlarında korunmuş kanıtlar mevcuttur. Peçenek hafif süvarilerinin kullandığı bu silah için *csokmány*, ayrıca *csomak* ve *csomasz* adları kullanılmış;⁸² buna karşılık Kuman-Kıpçakların vurucu silahları için Türkçe kökenli Macarca *buzogány* 'topuz' terimi tercih edilmiştir.⁸³ Bu silah adları, söz konusu silah tiplerinin

⁸¹ Katona-Kiss, 2022, 98–101, 104–107.

⁸² Bu konuda genel bir değerlendirme için bkz. Tatár, 2004.

Csokmány sözcüğü, Türkçe *çoqman* ve *çoqmar* biçimlerine dayanmaktadır; bu sözcükler ise *çoqı-* fiilinden türemiştir. *Csokmány* ve türevlerinin Türkçedeki asıl anlamı 'vuran, döven', ikinci anlamı ise bu amaçla kullanılan alet veya silahtır. Macarcadaki *csomak* ve *csomasz* sözcükleri ise Türkçe *çom* köküne dayanmaktadır; bu kökün anlamı 'küre, top'tur. Mária Magdolna Tatár'a göre, bu iki biçim arasındaki farklılık Türk lehçeleri arasındaki diyalekt farklılıklarından kaynaklanmaktadır. 'Sopa, savaş sopası, topuz' anlamındaki *çomak*, Kıpçak Türkçesinde 13. yüzyıldan itibaren belgelenmektedir. 14. yüzyıl Kıpçakçasında ise bu sözcük, topuz başını andıran yuvarlak başlı ahşap bir sopayı ifade etmektedir. Genel olarak, *çoqmar*, *çoqmaq* ve *çomaq* biçimleri, Orta Çağ'dan itibaren Çağatay, Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinde belgelenen aynı sözcüğün farklı biçimleri olup, 'silah olarak kullanılan savaş sopası' veya 'topuz' anlamını taşımaktadır (Tatár, 2004 164–165, 168).

⁸³ Macarcadaki *buzogány* sözcüğü, büyük olasılıkla Kıpçak kökenlidir ve *Codex Cumanicus*'ta 'tahrip etmek, bozmak' anlamıyla belgelenen *buz-* fiilinden türemiştir. Sözcüğün öncülü olarak ise, 'tahrip eden, yok eden' anlamındaki **buzyan* fiilimsi biçimi kabul edilmektedir (Baski, 2007, 255; krş. TESz I: 400, Róna-Tas-Berta, 2011, 188–190).

Árpád Hanedanlığı dönemi Macaristanı'nda Türk dilli geç dönem bozkır topluluklarının aracılığıyla yaygınlaştığını göstermektedir.

Kültür tarihi açısından dikkat çekici bir olgu, topuzun ya da “savaş sopasının” Peçenekler arasında yalnızca bilinen bir silah olmayıp, aynı zamanda çevredeki Macar nüfus tarafından Peçeneklere özgü karakteristik bir silah olarak görülmüş olmasıdır. Bunu en iyi gösteren örneklerden biri, tarihî Csanád Vilayeti'nde bulunan *Besenyő* (1369: *Bessenew*), diğer adıyla *Nagybesenyő* yerleşimidir. Bu yerleşim, kaynaklarda *Bottalütő Besenyő* veya *Bottalütőbesenyő* ('Sopayla Vuran Peçenek') adıyla da geçmektedir.⁸⁴ Yer adının bu biçimi, hâlen eski hafif süvari savaş taktiğini sürdüren Peçeneklere gönderme yapmaktadır.⁸⁵

Peçenekler, Macaristan'da etnik kimliklerini en uzun süre bu bölgede korumuştur. Nitekim ayrıcalıkları Orta Çağ'ın sonuna kadar defalarca yenilenmiş, son olarak II. Ulászló'nun (1471–1516) 15 Kasım 1495 tarihli fermanıyla yeniden onaylanmıştır. Bu nedenle, söz konusu sıra dışı yer adının geç bir tarihte belgelerde ortaya çıkması anlaşılabilir bir durumdur.⁸⁶

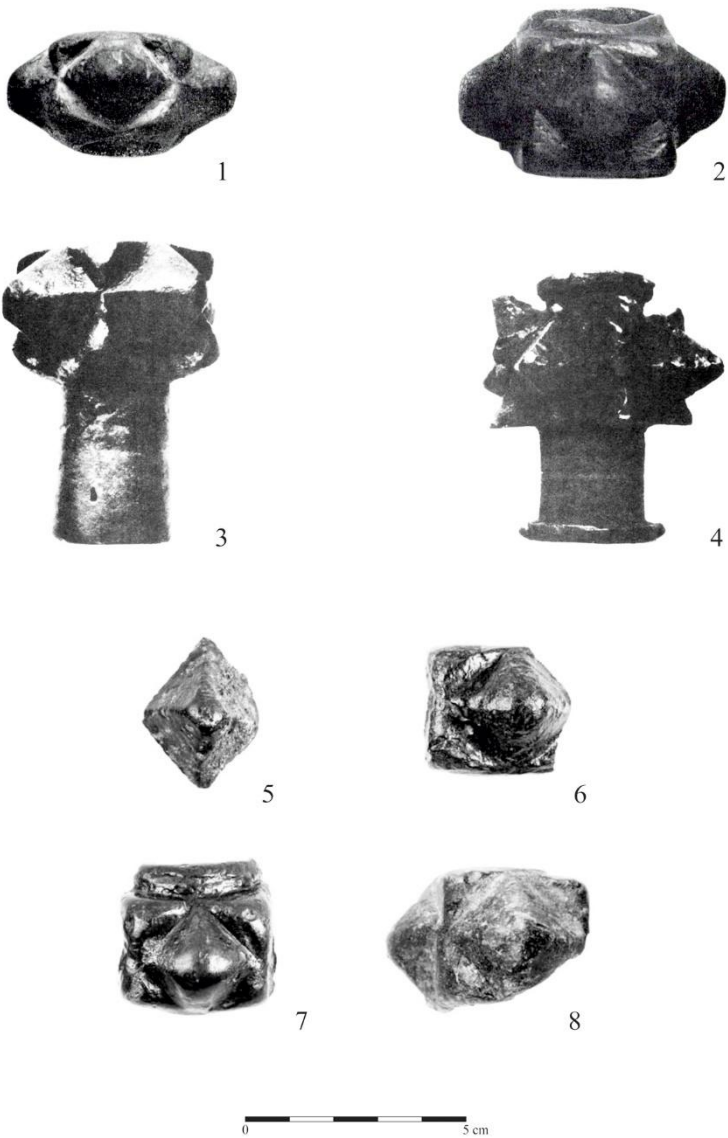
Peçenek yerleşim bölgelerinde ortaya çıkan yıldız biçimli topuzlara gelince; kanaatimizce, tıpkı bağlamı bilinmemekle birlikte Peçeneklere özgü kabul edilen, kulakları kolların devamında oluşturulmuş üzengiler gibi, bu silah tipinin örnekleri de büyük olasılıkla Peçeneklerin arkeolojik mirası içerisinde değerlendirilmelidir. Bu aynı zamanda, Macaristan'daki Peçeneklerin, Kumanlar gibi, bronz döküm tekniğiyle üretilmiş ve daha gelişmiş biçim özellikleri gösteren yeni alt tipleri de kullandıkları anlamına gelmektedir. Bu buluntuların kesin kronolojik konumunu belirlemek ne yazık ki güçtür; çünkü bunların tamamı dağınık buluntu niteliğindedir. Ayrıca, tipolojik alt gruplar kendi içinde farklılık gösterdiğinden, tarihlendirilmeleri 10–14. yüzyıllar arasındaki geniş bir zaman dilimine yayılmaktadır.⁸⁷

⁸⁴ Söz konusu yerleşim, Makó'nun güneyinde, Harangod (bugünkü Aranka Deresi) kıyısında bulunan Óbesenyő ile aynıdır (Györffy, 1990, 165). Bkz. Györffy, 1940, 428; ÁMTF I: 849.

⁸⁵ Jakubovich, 1921, 120; ÁMTF I: 849.

⁸⁶ Györffy, 1990, 163–164. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Györffy, 1940, 428; ÁMTF I: 849; Tatár, 2004, 172; Pálóczi Horváth, 2014, 52.

⁸⁷ Katona-Kiss, 2022, 100–103.

Görsel 6. Macaristan'dan yıldız biçimli topuzlar. 1. Füzesabony; 2. Szörényvár (1–2. Kovács, 1971); 3–4. Kajárpéc (Takács, 1997); 5. Paks–Cseresznyés-Akalacs; 6. Paks–Gyapa-Templomdomb; 7. Paks–Páli-szőlők; 8. Fadd-Juhakol (K. Németh, 2010)

Bununla birlikte, şimdiye kadar ele alınan arkeolojik buluntular ile tarihsel veriler birlikte değerlendirildiğinde, Peçenek yerleşim bölgelerinden ele geçen bu örnekler genel olarak 11. yüzyılın ortaları ile 13. yüzyılın ortaları arasına; bunların büyük çoğunluğu ise daha dar bir çerçevede 12. yüzyıl ile 13. yüzyılın ortaları arasına tarihlendirilebilir.

Her ne kadar yıldız biçimli topuzların kullanımının 14. yüzyılda, özellikle de yüzyılın ilk yarısında, devam ettiği bilinse de⁸⁸ bu döneme gelindiğinde Árpád Hanedanlığı dönemi Macar kraliyet ordusunda bir zamanlar önemli bir yer tutan Peçenek hafif süvarilerinin askerî rolü fiilen ortadan kalkmıştı. Onların görevleri, 13. yüzyılın ortalarında kesin olarak Macaristan'a yerleşen ve sayıca çok daha kalabalık olan Kuman-Kıpçaklar tarafından devralınmıştır.⁸⁹

Borsod toprak tahkimatının (Borsodi földvár) Peçeneklerle ilişkilendirilen buluntuları

Borsod *ispanlğı*'nın kalesindeki başrahiplik kilisesinin kazıları sırasında, yapının kuzey duvarının temel hendeği yanında bulunan yıkıntı tabakasının kaldırılması esnasında, kolları bakır kakmalarla süslenmiş, eksik durumdaki, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş bir üzengi (*Gör. 7.1*) ile Kral Salamon (1063–1074) döneminde darbedilmiş gümüş bir sikke (*denar*) ele geçirilmiştir. Kazıyı gerçekleştiren araştırmacı, sikkeye ve tipolojik paralellere dayanarak söz konusu at koşumu parçasını 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmiştir.⁹⁰ Borsod toprak tahkimatının (Borsodi földvár) iç kesiminde yürütülen kazılar sırasında ise, kalenin kuzeybatı bölümünde, surun en alt tabakasında, ince ağız demirli, küçük halkalı ve mafsalsız düz ağızlıklı eksik bir gem (*Gör. 7.2*) dağınık buluntu olarak ele geçirilmiştir.⁹¹ Bu örnek, 10–11. yüzyıllardan daha kesin bir tarihe yerleştirilememektedir.⁹² Ancak söz konusu gem, 10. yüzyıl Macar maddi kültürüne değil de, yukarıda sözü edilen kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengiyle birlikte geç dönem bozkır göçebe kültürüne ait kabul edilirse,⁹³ Peçeneklerle bağlan-

⁸⁸ Katona-Kiss, 2022, 102–103.

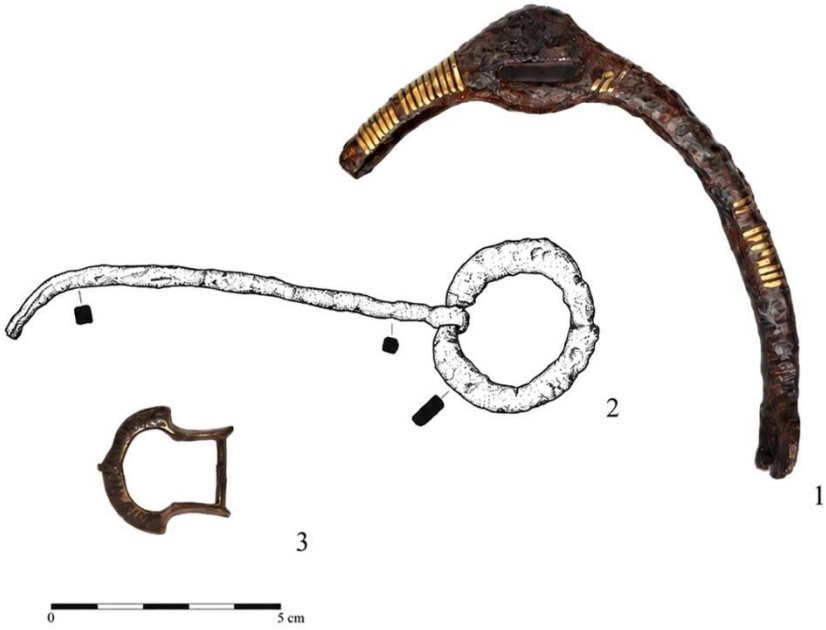
⁸⁹ Hatházi, 1996a, 47.

⁹⁰ Wolf, 2019, 269, 172. kép, 317–318, 513, 116. tábla 1.

⁹¹ Wolf, 2019, 318, 445, 48. tábla 8.

⁹² Petkes, 2011, 232; Wolf, 2019, 319.

⁹³ Wolf, 2019, 317–319.

G6rsel 7. Borsod toprak tahkimattan (Borsodi f6ldv6r) Peçenek karakteri taşıyan arkeolojik buluntular. 1. Kulakları 6zengi kollarının devamında oluşturulmuş 6zen- gi; 2. Maşsalsız d6z ağızlıklı gem; 3. Lir biçimli toka (Wolf, 2019)

tılı olduğu kuvvetle muhtemel g6r6nmektedir. Bu yorumu destekleyebilecek başka veriler de bulunmaktadır.

Kale surlarının 100 m g6neybatısındaki k66k bir y6kselti 6zerinde, kale hizmetlilerine ait kilise yer almaktaydı. Bunun çevresindeki mezarlıkta 77 mezar ortaya çıkarılmıştır. 67. mezarda, erkek bireyin leğen kemiği yakı- nında, bel omurlarının altında ve 6n y6z6 toprağa d6n6k durumda lir biçimli, tek parçalı bronz bir toka bulunmuştur. Tokanın arka y6z6nde tekstil kalıntı- ları tespit edilmiştir. Yassı ve yarım daireye yakın biçimli erevesi 6zerinde ışınsal yivler ve bunların içinde niello bezemesi yer almaktadır (G6r. 7.3).⁹⁴ Kazıyı gerçekleştiren araştırmacı bu 6rneği, mezarlığın en erken buluntula- rından biri olarak değerlendirmiştir.⁹⁵ Aynı tipte bir toka, ispanlık kalesi ala- nında da dağınık buluntu olarak ele geçirilmiştir.⁹⁶

⁹⁴ Wolf, 2019, 271, 275, 280, 285, 181. k6p, 511, 114. t6bla 9.

⁹⁵ Wolf, 2019, 287.

⁹⁶ Wolf, 2019, 288, 511, 114. t6bla 10.

Mária Wolf, bu buluntu tipine ait Orta ve Doğu Avrupa'dan toplam 86 paralel örnek tespit etmiş ve bunlara dayanarak Macaristan örneklerini 11. yüzyılın ikinci yarısına, en geç 12. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir. Kökenleri konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüş olmakla birlikte, Wolf'a göre bu tokaların buluntu yerleri ile Peçenek–Uz–Kara Kalpaklılar yerleşim alanları arasındaki belirgin örtüşme dikkat çekicidir. Tokaların büyük çoğunluğunun kurgan mezarlarından ele geçirilmiş olması da bu buluntu tipini geç dönem bozkır göçebe kültürüyle ilişkilendirmektedir.⁹⁷ Rus araştırmalarında da lir biçimli tokaların, uzun süre tek bir Peçenek–Oğuz horizonu olarak değerlendirilen ve 10–11. yüzyıllara tarihlenen geç dönem göçebe buluntu grubunda, özellikle Peçenek mezarlarının karakteristik buluntuları olduğu yönünde bir görüş bulunmaktadır.⁹⁸

Borsod toprak tahkimatından (Borsodi földvár) bilinen iki toka dışındakı, Karpat Havzası'nda bu tipe ait yalnızca üç benzer örnek daha bilinmektedir. Szabolcsveresmart yakınlarında bulunduğu bilinen tokanın kesin buluntu yeri bilinmemektedir. Buna karşılık, diğer örnek – günümüze ulaşmamış olmakla birlikte çizimlerle belgelenmiş olan toka – Sárvíz Vadisi'nin tarihî Tolna İli kesiminde bulunan Nagydorog'da bulunmuştur.⁹⁹ Eskiden Pártásdorog (1399: *Parthasdorogh*) adıyla bilinen bu köy, bir zamanlar Peçeneklerin yaşadığı bir yerleşimdi. Günümüzde de varlığını sürdüren bu yerleşim, Kral Sigismund (1368–1437) tarafından düzenlenen belgede, daha önce sözü edilen Kajdacs (*Kaydach*) yerleşiminin hemen ardından zikredilmekte olup, onun kuzey-kuzeydoğusundaki komşusu durumundadır.¹⁰⁰

Daha önce bahsedilen 67. mezarda bulunan lir biçimli tokanın sahibi, antropolojik özellikleri bakımından da mezarlıktaki erkek nüfusun genel fiziksel karakterinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Bu nedenle, mevcut veriler birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu toka ve benzer örnekleri 11. yüzyılın sonu – 12. yüzyılın başına tarihlendirilmiş; bunların taşıyıcılarının ise Macaristan'a yerleşmiş Peçenek savaşçıları olabileceği ileri sürülmüştür.¹⁰¹

⁹⁷ Wolf, 2019, 288–291.

⁹⁸ Garustovič–Ivanov, 2001, 94–95.

⁹⁹ Wolf, 2019, 287–288, 293.

¹⁰⁰ Györffy, 1990, 151.

¹⁰¹ Wolf, 2019, 293.

Bakır kakmalı, kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş üzengi, mafsalsız düz ağızlıklı gem ile tek parçalı, niello bezemeli lir biçimli tokalar, Karpat Havzası'nın 11–12. yüzyıl maddi kültürü içerisinde yabancı unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, bu eserlerin Peçeneklerle ilişkisi sağlam biçimde belgelenebilmekte olup, büyük olasılıkla Borsod toprak tahkimat (Borsodi földvár) garnizonundaki bozkır kökenli Peçenek unsurlarına işaret etmektedir. Bu yorumu destekleyen bir başka husus da, Borsod toprak tahkimatın yakın çevresinde, biri kuzeyinde diğeri güneyinde olmak üzere, günümüze kadar varlığını koruyan Peçenek (Macarca Besenyő) adını taşıyan iki köyün bulunmasıdır.¹⁰²

Yaprak biçimli çingiraklı süs levhası

Doğu Avrupa bozkırlarının en seçkin Peçenek at binit buluntularıyla yakın benzerlik gösteren eserlerden biri, Macar Millî Müzesi'ne buluntu yeri bilinmeyen (muhtemelen Yukarı Macaristan'daki Felvidék) bir yerden intikal etmiş olan, dökme, yaldızlı gümüşten yapılmış, uzatılmış damla ya da yaprak biçimli çingiraklı bir süs levhasıdır (*Gör. 8.1*). Eserin orta bölümü kıvrık dal motifleriyle çevrelenmiştir; günümüzde ise arka plakası eksiktir. Arka yüzündeki beş perçin aracılığıyla göğüs kayışına tutturulduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³ Bu eserin en yakın paralelleri, Don Nehri'nin orta havzasındaki Gayevka¹⁰⁴ ile Kırım'daki Saraylı-Kıyat seçkin Peçenek mezarlarından bilinmektedir. Gayevka buluntusu, II. Basileios (976–1025) ile veliaht Konstantinos'un (daha sonra VIII. Konstantinos, 1025–1028) altın sikkeleri sayesinde 11. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir.¹⁰⁵ Bu nedenle, söz konusu süs levhasının eski sahibinin, 11. yüzyılın ikinci yarısında Macaristan'a yerleşen Peçenek topluluklarının önde gelen liderlerinden biri olabileceği ihtimali göz ardı edilemez.¹⁰⁶

Esztergom çevresinden geç dönem bozkır topluluklara ait buluntu grubu

Macar Ulusal Müzesi, Temmuz 2020'de Esztergom çevresindeki dağlık alanda, başlangıçta Kavimler Göçü dönemine ait olduğu düşünülen metal bu-

¹⁰² Wolf, 2019, 319.

¹⁰³ Mesterházy, 1996, 394.

¹⁰⁴ Pálóczi Horváth, 1989, 20–21; 2014, 32. Ayrıca bkz. Fettich, 1937, XXVII. tábla 2, 4 (burada süs levhalarının çizimleri ters çevrilmiş olarak yayımlanmıştır).

¹⁰⁵ Pálóczi Horváth, 1989, 20; 2014, 31.

¹⁰⁶ Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 59; Hatházi, 2022, 443.

luntuların (süs levhalarının) ele geçirildiğini öğrenmiştir (*Gör. 8.2*). Bunun üzerine başlatılan yüzey araştırmaları ve metal dedektörü destekli incelemeler sonucunda 12 adet kemer süs levhası daha bulunmuş, ardından Ağustos 2020 başında gerçekleştirilen kazılarda 7 adet ilave kemer süs levhası ortaya çıkarılmıştır. Sonuçta, diğer buluntularla birlikte, malzemeleri, biçimleri ve bezemeleri bakımından kuşkusuz aynı takıma ait olan toplam 35 metal eser ele geçirilmiştir. Bu buluntuların toprağa nasıl ulaştıkları kesin olarak belirlenememiştir. Yüzeye çok yakın ve dağınık durumda bulunmaları, bunların ne bir mezara ne de gömülü bir defineye ait olduğunu gös-termektedir. Saha gözlemlerine göre, geniş bir alana yayılmış durumda bulunan bu süs levhalarının, uzun süre doğal etkenlere maruz kalmış bir kemer ya da gem takımından koparak çevreye dağılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.¹⁰⁷

Yüksek oranda kalay ve kurşun içeren bir bakır alaşımından dökülmüş olan bu stilize yaprak biçimli, dilimli konturlu ve geniş, yivli kenarlı süs levhaları, iki gruba ayrılmaktadır; dar ve sivri uçlu bir tip ile oval ve daha geniş bir tip. Metal süslerin orta alanındaki temel bezeme motifi, küçük ayrıntılar bakımından farklılık göstermekle birlikte, haç düzeninde yerleştirilmiş dört yapraklı bir çiçek ya da rozetten oluşmaktadır. Bu süslere, aynı malzemeden ve aynı üretim tekniğiyle yapılmış, ancak bezemesi farklı olan, örgü şerit motifli bir kayış ucu da eşlik etmektedir. Buna karşılık, kemer takımına ait toka ele geçirilememiştir. Süs levhaları ile kayış ucunun döküm bezemeleri, bunları kuyumcu tarafından sonradan kalem işiyle işlenerek belirlenmiştir; ardından, ön incelemelere göre, kabartmalı bezeme unsurları “beyaz metal” (kalay-kurşun) kaplamayla vurgulanmıştır. Bu uygulama sayesinde süs levhaları gümüşten yapılmış izlenimi vermekteydi.

Karpat Havzası’nda şimdilik benzersiz olan bu süsler, gerek bezeme repertuarı gerekse kuyumculuk tekniği bakımından, kültürel açıdan 11. yüzyıl Peçenek buluntularına en yakın örnekleri oluşturmaktadır.¹⁰⁸ Bu arkeolojik buluntuların Peçeneklerle ilişkisi ise daha ayrıntılı araştırmaları gerektirmektedir. Aynı şekilde, erken Anjou Dönemi yazılı kaynaklarında geçen *Besenyökút(a)* yer adının, günümüzde Keszölc’ün Esztergom yönün-

¹⁰⁷ Schilling–Hatházi, 2023, 37, 39.

¹⁰⁸ Schilling–Hatházi, 2023, 37–38.

deki sınırları içinde yer alan mevki ile özdeşleştirilip özdeşleştirilemeyeceği de ayrıca incelenmesi gereken bir konudur.¹⁰⁹

Szihalom–Kospérium-halom

Yaklaşık 1067 yılında Aba soyundan Péter, Aziz Meryem’e adanmış bir manastırı, Borsod Vilayeti’ndeki Százd’da kurmuştur.¹¹⁰ Kuruluş belgesinde, manastıra bağışlanan mülkler ayrıntılı biçimde kaydedilmiş olup, bunlar arasında *Scenholm* yerleşiminin bir bölümü de bulunmaktadır. Araştırma bu yerleşimi, yine Borsod Vilayeti’ndeki Szihalom ile özdeşleştirmiştir.¹¹¹ Belgeden öğrenildiğine göre, bu köyde on Peçenek atlı hizmetkâr yaşamaktaydı. Ayrıca köyün güneybatı sınırını oluşturan sınır işaretleri arasında *Besenyők kútja* (Peçenek kuyusu) ile *Besenyők sírjai* (Peçenek mezarları) da zikredilmektedir.¹¹²

Bunların büyük olasılıkla kurganlar olduğu düşünülmektedir. Nitekim Orta Çağ bozkır toplulukları, mezarlarının üzerine kurgan inşa etmekte veya gömülerini daha eski kurganların içine açmaktaydılar. Bu nedenle mezarlıkları, geniş alanlara yayılan ve uzaktan kolaylıkla seçilebilen höyük grupları hâlini almakta, sonraki dönemlerde ise sınır noktası olarak da kullanılabilmekteydi.¹¹³ Araştırmalar daha sonra bu kurganların yerini, yerleşimin güneyinde, Füzesabony–Szihalom–Mezótárány üçgeni içinde belirlemiş ve Kis-Kospérium-halom ile Nagy-Kospérium-halom (höyükler), Peçenek mezarlarını barındıran mezarlıkla özdeşleştirmiştir.¹¹⁴

János Foltin, her iki kurganda da sondaj kazıları gerçekleştirmiş; Nagy-Kospérium-halom’da yaklaşık 6–7 yaşlarında bir çocuğa ait mezar ortaya çıkarılmıştır.¹¹⁵ Bu gömüden, çene kemiğinin altında bronz bir göğüs haçı, iskeletin yanında, baş hizasında ise keskin dışa taşkın ağız kenarlı, iyi pişirilmemiş ve bastırma nokta bezemeli gri-kahverengi bir mezar kabı ele geçirilmiştir (*Gör. 8.3*).¹¹⁶

¹⁰⁹ Györffy, 1990, 154. Ayrıca bkz. ÁMTF II: 304.

¹¹⁰ DHA I: 182–185 [58].

¹¹¹ DHA I: 183, 184; ÁMTF I: 804–805, 807.

¹¹² Bkz. Györffy, 1990, 159 [135].

¹¹³ Pálóczi Horváth, 2014, 53.

¹¹⁴ Foltin, 1883, 76, 84–85.

¹¹⁵ Foltin, 1887, 120–121.

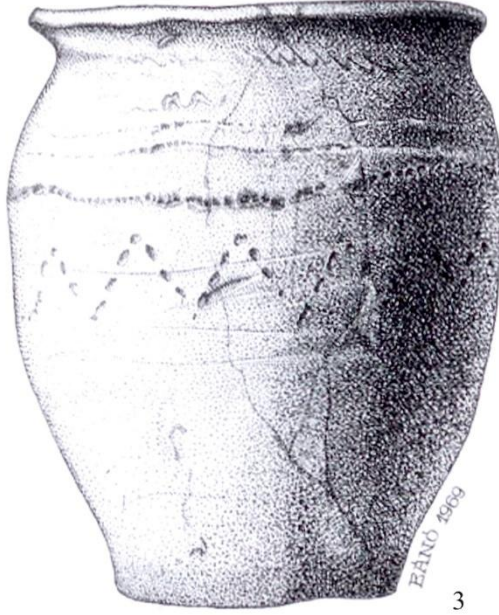
¹¹⁶ Révész, 2008, 181.

1

2

3

Görsel 8. Peçeneklerle ilişkilendirilebilecek mezar ve dağınık buluntular. 1. Yaprak biçimli çingıraklı süs levhası (Hatházi, 2022); 2. Geç dönem bozkır göçebe kültürüne ait kemer veya gem takımı süs levhaları (Schilling–Hatházi, 2023); 3. Nagy-Köszpérüm-halom’a açılmış mezardan ele geçen seramik kap (Révész, 2008)

Foltin'in araştırmasının çıkış noktasını, yazılı kaynağa zikredilen "Peçenek mezarlarını" barındıran kurganların tespit edilmesi oluşturmıştır. Bu doğrultuda János Foltin, söz konusu çocuk mezarını bir Peçenek gömüsü olarak değerlendirmiş ve Macar kronik geleneğine¹¹⁷ dayanarak 10. yüzyıla tarihlendirmiştir.¹¹⁸

Bu görüşe daha sonra, Macaristan'daki Peçeneklerin Eger şehrinin çevresi ile Tisza Nehri'nin havzasındaki yerleşim bölgelerini araştıran Árpád Nagy da katılmış ve söz konusu gömüyü ayrıntılı biçimde incelemiştir.¹¹⁹ Ancak bu sırada mezardan ele geçen bronz haç artık kaybolmuş durumdaydı. Nagy'a göre mezarda bulunan seramik kap, Macar fetih dönemi için genel kabul gören kap tiplerinden belirgin biçimde ayrılmakta; buna karşılık, bazı özellikleriyle Rus topraklarındaki Peçeneklerin arkeolojik mirasıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca, bronz haç ile pagan gömü ritüelinin aynı mezarda birlikte görülmesini, Macar kronik geleneğinde (Anonymus) anlatılan, Taksony döneminde Macaristan'a gelen pagan Tonuzoba ile onun artık Hristiyan olan oğlu Örkénd hakkındaki rivayetle ilişkilendirmiştir.

Söz konusu Peçenek ileri geleni, Heves Vilayeti'nin Tisza Nehri'nin doğusunda kalan kesiminde yer alan bir yerleşim bölgesine sahip olmuş ve I. (Aziz) István'ın (975/1000–1038) hükümdarlığı dönemini de yaşamıştır.¹²⁰ Nagy, Szihalom sınırlarında bulunan mezarın, Tonuzoba'ya ait olduğu kabul edilen Peçenek yerleşim bölgesi içinde yer aldığını düşündüğünden, yukarıdaki kronik rivayetini esas alarak bu gömüyü 11. yüzyılın ilk üçte birine tarihlendirmiştir.¹²¹

Szihalom sınırlarında ortaya çıkarılan çocuk mezarının Peçeneklere ait olduğu yönündeki görüş, arkeoloji çevrelerinde genel kabul görmemiştir. Nitekim, 10. yüzyılın ikinci yarısına ya da binyıl dönümüne tarihlenen tekil bir gömünün etnik kimliğinin belirlenmesinin yeterince sağlam temellere dayanmadığı haklı olarak vurgulanmıştır.¹²² Bununla birlikte, kanaatimizce, yaklaşık 1067 tarihli kuruluş belgesinde geçen "Peçenek mezarları"nın Kis-Kozspérium- ve Nagy-Kozspérium-halom güvenilir biçimde özdeşleştirilebildiği kabul edilirse, mezar buluntularının kendisi bunu doğrudan gösterme-

¹¹⁷ Bkz. Anonymus, 57 (Veszprémy, 1999, 48–49; SRH I: 113–117).

¹¹⁸ Foltin, 1887, 117, 125.

¹¹⁹ Nagy, 1970.

¹²⁰ Krş. Anonymus, 57 (Veszprémy, 1999, 49; SRH I: 116–117).

¹²¹ Nagy, 1970, 138.

¹²² Révész, 2008, 181.

se bile, söz konusu gömünün Peçeneklere ait olduğu sonucuna varılabilir. Ancak bu özdeşleştirme henüz kesinlik kazanmamıştır. Hatta yakın zamanda, 11. yüzyıl belgesinde adı geçen Szihalom yerleşiminin gerçekten Borsod Vilayeti'ndeki Szihalom ile aynı yer olup olmadığı da sorgulanmaya başlanmıştır. Bu görüşe göre, belgede köy sınırlarını tanımlayan yer adları Szihalom çevresinde değil, Polgár yerleşiminin dış sınırları içinde bulunmaktadır. Dolayısıyla, "Peçenek mezarları"nın da Koszpérium-halmok'a ait olması mümkün görünmemektedir.

Darufalva Hazinesi

Doğu Avrupa ile olan bağlantıları nedeniyle, batı sınır bölgesinde bulunmuş Darufalva (Draßburg, Avusturya) gümüş hazinesi da Peçeneklerle ilişkilendirilmiştir. Bu değerlendirmede, özellikle Batı Macaristan'da varlığı bilinen Peçenek sınır muhafızı yerleşimleri önemli bir rol oynamıştır.¹²³

1902 yılının sonbaharında, tarlanın tırmıklanması sırasında gün ışığına çıkan Darufalva define buluntusu, bir boyun halkası, bir bilezik, 5 büyük boncuk, 29 çan veya zil, 8 meyve tanesi biçimli sarkaç, ayrıca 4 akik boncuğu ve çeşitli parçalardan oluşmaktadır (Gör. 9). Yüksek kaliteli gümüşten yapılmış bu takıların toplam ağırlığı yaklaşık 0,5 kilogramdır. Buluntu topluluğu, 34 cm derinlikte, bir seramik kap içine gizlenmiş durumda ele geçirilmiş olup, bu nedenle define buluntusu olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, bütün parçaların tek ve bütüncül bir takı grubunu oluşturduğu, dolayısıyla bir zamanlar aynı kişiye ait olduğu anlaşılmaktadır.

Buluntuyu yayımlayan araştırmacı, defineyi 890–1075 yılları arasında tarihlendirmiş ve takıların doğudan, ticaret yoluyla, günümüzde Burgenland olarak bilinen bölgeye ulaşmış olabileceği ihtimalini ileri sürmüştür.¹²⁴

Darufalva define buluntusunun Peçeneklerle olası bağlantısı, ilk kez István Bóna tarafından ileri sürülmüş; araştırmacı takı grubunu ayrıntılı biçimde incelemiştir. Bóna'nın değerlendirmesine göre, eserlerin büyük bölümü Volhinya (Haliç) kökenli olup, Kiev Rus Devleti'ne bağlı Haliç Prensligi'ndeki bir atölyede üretilmiş olmalıdır. Takı grubu daha sonra, boncuklar

¹²³ Bu konu hakkında bkz. Kniezsa, 1937, 328–331; Györffy, 1990, 124–126.

¹²⁴ Kugler, 1904.

ile Viking üslubunu yansıtan bilezik eklenerek bulunduğu bölgede tamamlanmıştır.¹²⁵

Takıların her biri 10. yüzyılın son üçte birlik döneminde, en geç binyıl dönümünde üretilmiş olmalıdır. Hazine ise 1010–1050 yılları arasında, büyük olasılıkla III. Heinrich'in 1044 yılındaki seferi sırasında saklamıştır; söz konusu askerî harekât Darufalva çevresini de etkilemiştir.¹²⁶ Bu takı grubunun Karpat Havzası'nın batı sınır bölgesine ticari mal olarak değil, Doğu Avrupa'dan Macaristan'a gelen seçkin bir kişinin kişisel mülkiyeti olarak ulaşmış olması daha olası görünmektedir.

Her ne kadar 11. yüzyılda batı sınır bölgesinde görülen Rusların bu aktarımda aracılık etmiş olabileceği ilk bakışta akla yatkın görünse de hem kronolojik hem de coğrafi verileri birlikte değerlendirdiğimizde, buluntunun Peçeneklerle ilişkilendirilmesi de dikkate değer bir olasılık olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ihtimali güçlendiren bir diğer husus ise, Peçeneklerin Rus prenslikleriyle hem barış zamanında hem de savaş dönemlerinde yakın ilişkiler içinde olduklarının iyi bilinmesidir.¹²⁷

Arkeolojik buluntuların Árpád dönemi sınır kalesinden yalnızca yaklaşık 500 metre uzaklıkta ele geçirilmiş olması¹²⁸ ve mevcut verilerin, bunların eski sahibinin defneyi gizlediği yerin yakınında yaşadığını göstermesi (yani bunların kaçırılarak getirilen değerli eşyalar olmaması), söz konusu hazinenin yüksek statülü bir kişiye, belki de Darufalva sınır kalesi komutanının eşine ait olduğunu düşündürmektedir.¹²⁹

¹²⁵ Bóna, 1962, 240–241.

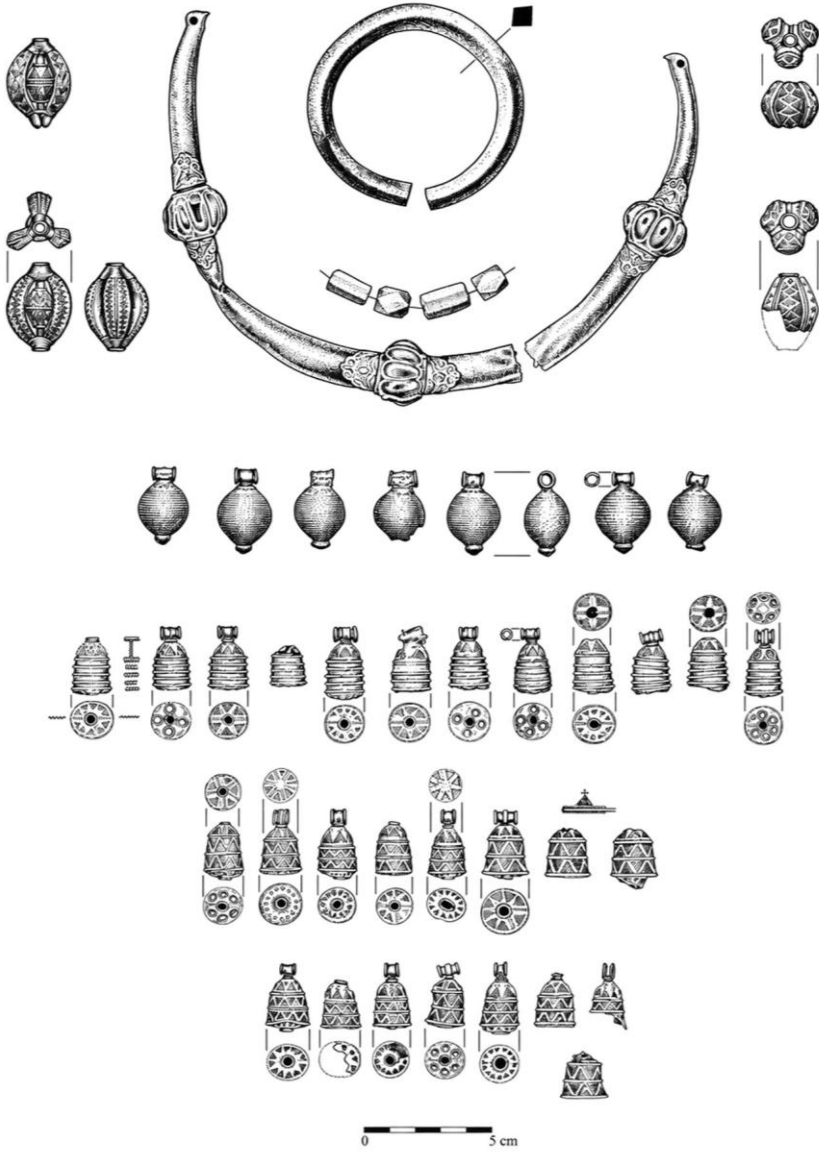
¹²⁶ Bóna, 1962, 313, 317.

¹²⁷ Bóna, 1962, 315–317.

Toprağa gömülme koşulları ve kültürel bağlantıları bakımından, yine Batı Macaristan'da ele geçen Zsenyie altın defnesi de oldukça benzer özellikler göstermektedir (Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 65). Bununla birlikte, bu buluntunun Peçeneklerle ilişkisi, Darufalva defnesine kıyasla dahi daha belirsizdir. Söz konusu üç altın bilezik, 1925 yılının yazında, büyük olasılıkla ağaç dikimi sırasında, Zsenyie Şatosu'nun parkında, kötü korunmuş bir seramik kap içinde ele geçirilmiştir (Kiss, 2000, 264). Kökeni ve kronolojik konumu bakımından, bunların 10. yüzyıla ait Doğu Slav yapımı eserler olabileceği ileri sürülmüştür (Poll, 1934, 81–82; Bóna, 1962, 315). Bu durumda, Macaristan'a ulaşmalarının da Darufalva takıları ile benzer bir süreç sonucunda gerçekleşmiş olabileceği düşünülebilir. Her ne kadar bu buluntu, Macar araştırmalarında Macar fetih dönemi buluntuları arasında değerlendirilmiş olsa da (Kiss, 2000, 267–268), István Bóna'ya göre definin gömülmesi, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun 1051 yılındaki Macaristan seferi ile ilişkilendirilebilir (Bóna, 1962, 317).

¹²⁸ Hatházi–Pálóczi Horváth, 2016, 62.

¹²⁹ Bóna, 1962, 317–318; Gömöri, 2002, 42.

Görsel 9. Darufalva (Draßburg) gümüş hazine buluntusu (Gömöri, 2002)

Bu durumda, hazine buluntusunun toplumsal arka planı, Borsod'daki toprak tahkimatta ele geçen geç dönem bozkır göçebe karakterli buluntuların toplumsal bağlamıyla benzerlik göstermiş olabilir.

Sonuç

Kuşkusuz, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklara kıyasla Macaristan'a çok daha az sayıda yerleşmiştir. Bununla birlikte genel olarak söylenebilir ki, yazılı kaynaklarda nispeten iyi belgelenmiş olmalarına rağmen, arkeolojik miraslarına kesin ya da ihtiyatlı biçimde atfedilebilecek buluntu sayısı son derece sınırlıdır. Bu gruba dâhil edilebilecek buluntuların ezici çoğunluğu, geleneksel bozkır kültürünün temelini oluşturan atlı yaşam tarzı ve askerî donanımlarıyla ilişkilidir. Bunlar arasında kulakları üzengi kollarının devamında oluşturulmuş, kavisli taban basamaklı ve çoğunlukla yuvarlak formu üzengiler, tek parçalı ve mafsallı gemler, kesici ve vurucu silahlar (kılıçlar ve yıldız biçimli topuzlar) ile okçuluk teçhizatına ait kalıntılar sayılabilir.

Dönemin Macar maddi kültüründen farklılık gösteren bu buluntu grubunun daha küçük bir bölümü, Karpat Havzası'nın çeşitli bölgelerine dağılmış durumda olup, bunların pek çoğu arkeolojik bağamlarından kopmuş hâlde ele geçirilmiştir. Bu buluntuların Peçeneklerle bağlantısı, genellikle Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki daha iyi belgelenmiş Peçenek mezarlıklarından bilinen paralellere ya da Macaristan'daki buluntu yerlerinin, yazılı kaynaklar veya yer adları aracılığıyla tespit edilebilen Peçenek ilişkilerine dayanılarak ileri sürülebilmektedir. Dolayısıyla, bu buluntuların Peçenek kökeni çoğu durumda ancak varsayılabilmekte, daha elverişli örneklerde ise yüksek olasılıkla kabul edilebilmektedir.

Bugüne kadar tanınan arkeolojik buluntuların büyük bölümü, Tuna Nehri'nin batı tarafında olan Sárvíz Vadisi'nden, tarihî Fejér Vilayeti'nin güneyi ile Tolna Vilayeti'nin kuzeyinden ele geçirilmiştir. Bu buluntu yerleri, genellikle yazılı kaynaklardan Peçenek nüfusunun yaşadığı (ve çoğu kez Peçenek kökenli adlar taşıyan) yerleşimler olarak bilinen Tinód, Kajdacs, Alap ve Töbörzsök gibi köylerle ilişkilendirilebilmektedir.

Bunlar arasında özellikle SÁrbogárd çevresindeki ve Kajdacs'taki mezarlıklar öne çıkmaktadır. Her ne kadar yalnızca kısmen kazılmış olsalar da bunlar Macaristan'daki Peçeneklerin arkeolojik mirasının en önemli temsilcilerini oluşturmaktadır. Bu mezarlıklardan ele geçen buluntularla birlikte, kimi zaman mezarlardan, kimi zaman da sınırları belirlenebilen mezarlık alanlarından dağınık buluntular olarak II. István (1116–1131) ve II. (Vak) Béla (1131–1141) dönemlerine ait sikkeler de bulunmuştur.

Bu veriler, Macaristan'daki en kalabalık Peçenek grubunun, SÁrvíz Vadisi'ne yerleştirilen topluluğun, Peçeneklerin Doğu Avrupa bozkırındaki siyasal hâkimiyetinin 11. yüzyılın ortalarında çökmesinden sonra Macar topraklarına geldiği yönündeki görüşü güçlendirmektedir. Aynı zamanda, bu yerleşimin büyük olasılıkla 12. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştiği yönündeki varsayımı da giderek daha sağlam temellere oturtmaktadır.

Bu gelişme, büyük olasılıkla, 1074–1091 yılları arasında Aşağı Tuna'nın güneyindeki Paristrion Eyaleti'ni Bizans denetiminden çıkaran Peçeneklerin¹³⁰ 1122 yılında kesin olarak yenilgiye uğratılmasıyla ilişkilidir. Bu yenilginin ardından Peçenekler bağımsız bir halk olarak tarih sahnesinden çekilmiş; ancak onların bir bölümünün Macaristan'a yerleştiğine dair hatıra, Macar kronik geleneğinde yaşamaya devam etmiştir.¹³¹

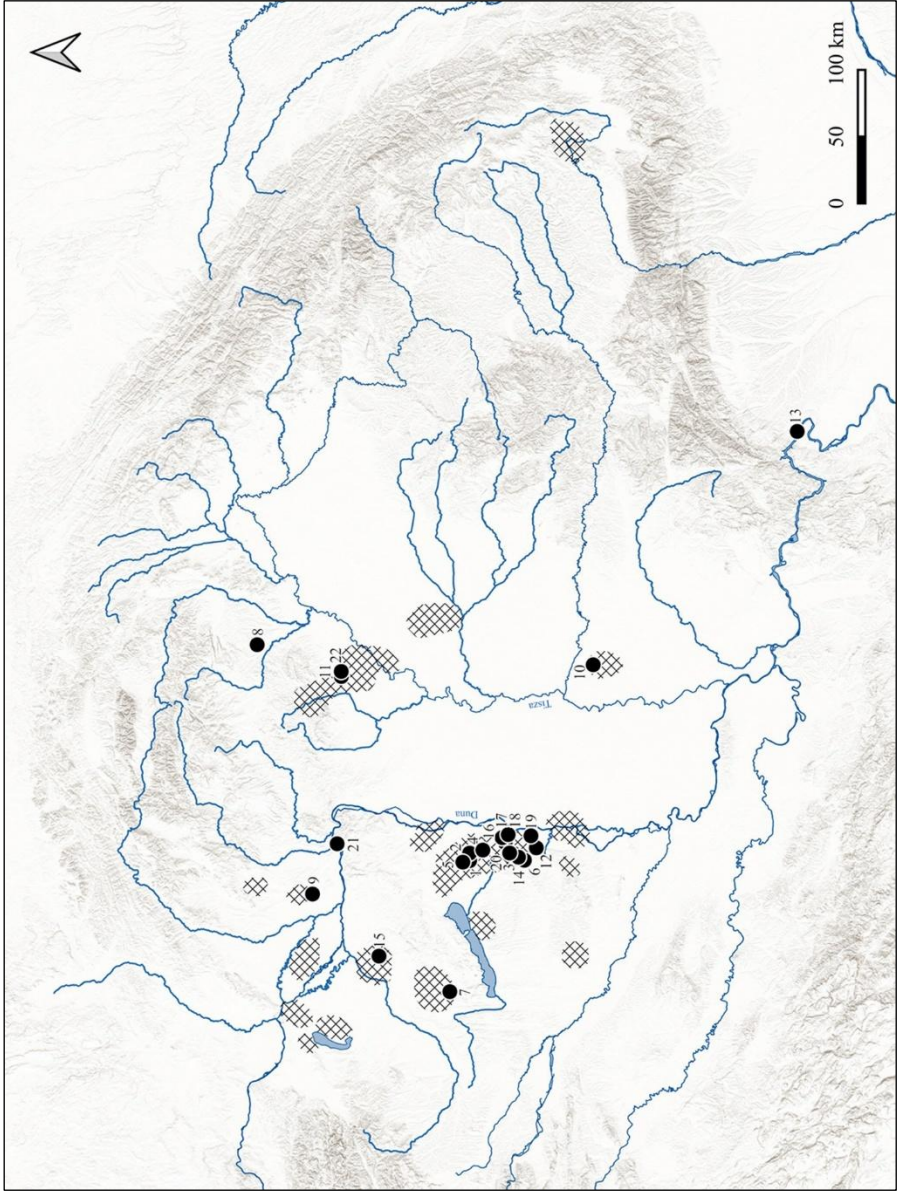
Macaristan'daki Peçeneklerle ilişkilendirilebilecek arkeolojik buluntular¹³²

1. SÁrbogárd-Tinód; 2. SÁrbogárd-Templom-dűlő; 3. Kajdacs-Rókadomb; 4. Alap; 5. Sárszentágota-Felsőtöbörzsök; 6. Kölesd-Itatóhegy; 7. Csabrendek; 8. Edelény-Borsodi földvár; 9. Bajcs-Farkasdpuszt (Bajč-Vlkanovo); 10. Óbesenyő-IX. halom (Dudeștii Veci, Hunca Mare); 11. Füzesabony; 12. Fácánkert-Kajmádi-sziget; 13. Szörényvár (Turnu Severin); 14. Nagykajdacs; 15. Kajárpéc; 16. Paks-Cseresznyés-Akalacs; 17. Paks-Gyapa-Templom-domb; 18. Paks-Páli-szőlők; 19. Fadd-Juhaköl; 20. Nagydorog; 21. Esztergom; 22. Szihalom-Koszpérium-halom

¹³⁰ Gyóni, 1942, 84–91.

¹³¹ *Képes Krónika* 159 (Bollók, 2004, 103; SRH I: 444).

¹³² Buluntu yerlerinin numaralandırması, Görsel 10'da kullanılan numaralandırmayla aynıdır.

Görsel 10. Macaristan'daki Peçeneklerle ilişkilendirilebilecek arkeolojik buluntular ve ana hatlarıyla belirlenebilen yerleşim bölgeleri

Kaynakça

Yazılı kaynaklar

ÁMTF I = Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* (Harmadik kiadás) Akadémiai Kiadó, 1987.

ÁMTF II = Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II.* Akadémiai Kiadó, 1987.

ÁMTF III = Györffy, Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III.* Akadémiai Kiadó, 1987.

AnjOkl X = *Anjou-kori oklevéltár X. (1326).* Szerk. Blazovich, L. – Géczi, L. JATE, 2000.

AnjOkl XVII = *Anjou-kori oklevéltár XVII. (1333).* Szerk. Kristó, Gy. JATE, 2002.

DAI = Moravcsik, Gy., Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása.* Budapest, 1950.

DHA I = *Diplomata Hungariae Antiquissima I. (1000–1131).* Szerk. Györffy, Gy. Academia Scientiarum Hungarica. Budapest 1992.

SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum*, Vol. I–II. Ed. Szentpétery, E. Budapest, 1999.

Aydemir, H. (2021). *Türk Tarihinin Kaynakları Olarak Eski Türk Boy Adları. Kökenbilgisel Bir İnceleme*, Cilt 1. Çanakkale.

Aszt, Á. (2008). Moson megyei besenyő hagyomány és a régészet (2. rész). *János-somorjai Füzetek* III, 3–13.

Baski, I. (2007). *Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok (1981–2006).* Karcag.

Bollók, J. (Ford.) (1999). Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei.* Budapest.

Bollók, J. (Ford.) (2004). *Képes Krónika.* Budapest.

Bóna, I. (1962). A darufalvi ezüstkincs. *Soproni Szemle* XVI(3), 227–241; XVI(4), 312–318.

Csallány, G. (1961). Nagy Géza régészeti levelei Jóna Andráshoz. *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* II, 51–61.

- Dienes, I. (1966). A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. *Archaeologiai Értesítő* 93(2), 208–234.
- Fehér, G. – Éry, K. – Kralovánszky, A. (1962). *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei (Leletkataszter)*. Budapest.
- Fettich, N. (1937). *A honfoglaló magyarság fémművessége (Táblakötet) — Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn (Tafelband)*. Archaeologia Hungarica. Budapest.
- Fodor, I. (1996). Beregszász. Fodor, I. (Szerk.), „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság (Kiállítási katalógus)*. Budapest, 130–135.
- Foltin, J. (1883). *A zázty-i apátság. XI. századi alapító oklevelének taglalata s ismeretlen helyének meghatározása. Kútjö-tanúlmány az egri főegyházmegye történelméből, vonatkozással Anonymusra*. Szolcsányi Gyula bizománya.
- Foltin, J. (1887). A besenyők sírhalmai Szihalom mellett, és a magyar pogánykori leletek. Kandra, K. (Szerk.), *Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez*, II. kötet. Szolcsányi Gyula bizománya, 111–153.
- Garustovič, G. N. – Ivanov, V. A. (2001). *Oguzy i pečenegi v evrazijskih step-ah*. Ufa.
- Gömöri, J. (2002). *Castrum Supron: Sopron vára és környéke az Árpád-korban — Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit*. Győr.
- Gyóni, M. (1942). *A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló nép-név és etnikai valóság Anna Komnéné Alexiasában*. Budapest.
- Györffy, Gy. (1940). *Besenyők és magyarok*. Budapest.
- Györffy, Gy. (1990). *A magyarság keleti elemei*. Budapest.
- Hatházi, G. (1990). Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők. *Hadtörténelmi Közlemények* 103(2), 22–60.
- Hatházi, G. (1994). Sárszentágota és környéke története a kezdetektől a törökkor végéig. Erdős F. (Szerk.), *Sárszentágota múltjából*. Székesfehérvár, 12–49.
- Hatházi, G. (1996). A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. *Savaria* 22(3), 223–248.
- Hatházi, G. (1996a). Besenyők és kunok a Mezőföldön. Havassy, P. (Szerk.), *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Gyula, 37–56.

- Hatházi, G. (2005). *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén*. Kiskunhalas.
- Hatházi, G. (2022). Sztyeppei jövevények az Árpádok országában: besenyők, kunok, jászok. Ritoók, Á. – Simonyi, E. (Szerk.), *Az Árpádok országa – Tanulmányok és katalógus*. Budapest, 429–447.
- Hatházi, G. – Ódor, J. G. (2024). Már majdnem megvannak! Besenyő temető maradványai Kajdacsról. *Határtalan Régészet – Archeológiai magazin* IX(3), 15–20.
- Hatházi, G. – Pálóczi Horváth, A. (2016). Besenyő és kun régészeti emlékek Magyarországon. Kovács, Sz. – Zimonyi, I. – Hatházi, G. – Pálóczi Horváth, A. – Lyublyanovics, K. – Marcsik, A., *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban*. Szeged, 35–128.
- Horváth, F. (2001). *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest.
- Horváth, F. (2003). Újabb kun vezéri sír leletei a Kiskunságból: Kiskunmajsa–Kuklis-tanya. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* IX, 369–386.
- Jakubovich, E. (1921). Bottal-ütő-besenyő. *Magyar Nyelv* XVII(4–6), 119–120.
- Kalmár, J. (1964). A buzogány. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* IV–V, 31–46.
- Kalmár, J. (1971). *Régi magyar fegyverek*. Budapest.
- Katona-Kiss, A. (2007). Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 120(2), 549–576.
- Katona-Kiss, A. (2017). A Nyugati Türk Birodalom „utódállamainak” létrejötte és megszilárdulása a VIII–IX. században. Sudár, B. (Szerk.), *Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Budapest, 77–108.
- Katona-Kiss, A. (2022). *A kései nomád műveltség nyomai a Maros–Körös közén. Adatok a térség kun időszakának történetéhez*. Budapest.
- Katona-Kiss, A. (2024). A magyarországi besenyők régészeti emlékei. *Határtalan Régészet – Archeológiai magazin* IX(4), 60–63.
- Kiss, G. (2000). *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Budapest.
- K. Németh, A. (2010). Csillag alakú buzogányok Paks környékéről. *Archaeológiai Értesítő* 135(1), 269–274.

- Knieszsa, I. (1937). A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. Bakács, I. J. – Baráth, T. – Belitzky, J. – Csapodi, Cs. – M. Császár, E. – Eperjessy, K. – Farkas, L. (Szerk.), *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 323–337.
- Kovács, L. (1971). A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica* XXII, 165–181.
- Kovács, L. (1986). Viselet, fegyverek. Kristó, Gy., *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 216–281.
- Kovács, Sz. (2014). *A kunok története a mongol hódításig*. Budapest.
- Kralovánszky, A. (1962). Sárbogárd–Templom-dűlő, Sandgrube der LPG «Kos-suth» (Archäologische Forschungen im Jahre 1961). *Archaeológiai Értesítő* 89(2), 266.
- Kugler, A. (1904). Darufalvi ezüstlelet. *Archaeológiai Értesítő* 24, 41–47.
- Le Coq, A. von (1925). *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens*. Berlin.
- Mesterházy, K. (1996). Ismeretlen lelőhely – Csörgös veret. Fodor, I. (Szerk.), „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság (Kiállítási katalógus)*. Budapest, 394.
- Márkiné Poll, K. (1934). A zsenyeyi kincs. *Archaeológiai Értesítő* 46, 62–84.
- MRT 3 (1970). Bakay, K. – Kalicz, N. – Sági, K., *Veszprém megye régészeti topográfiaja. A devecseri és a sümegi járás*. Budapest.
- Nagy, G. (1893). A régi kunok temetkezése. *Archaeológiai Értesítő* 13, 105–117.
- Nagy, G. (1893a). A székes-fejérvári magyar pogánykori lelet. *A Fejérvármegyei és Székesfejérvár Városi Történelmi s Régészeti Egylet Évkönyve* II, 270–282.
- Nagy, 1970: Nagy, Á. (1970). Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X.–XI. században. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve* VII, 129–157.
- Nagy, G. – Nemes, M. (1900). *A magyar viseletek története*. Budapest.
- Németh, P. (1997). *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.
- Ódor, J. G. (1999). Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* XXI, 151–173.
- Ódor, 2017: Ódor, J. G. (2017). 12. századi besenyő férfi koponyája és arcrekonstrukciója Kajdacsról. K. Németh, A. (Ed.), *A hónap műtárgya – Időszaki*

- kiállítások a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban (2008–2016). Szekszárd, 78–79.
- Pálóczi Horváth, A. (1989). *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest.
- Pálóczi Horváth, A. (1994). *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag.
- Pálóczi Horváth, A. (1996). Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. Havassy, P. (Szer.), *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Gyula, 7–36.
- Pálóczi Horváth, A. (2014). *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 2. Budapest.
- Pálóczi Horváth, A. (2018). Besenyő típusú Árpád-kori kengyel Csorvás, Faluhely lelőhelyről. Bíró, Gy. – Katona-Kiss, A. – Rózsa, Z. (Szerk.), *Fémek a földből I*. Orosháza, 60–70.
- Petkes, Zs. (2006). 12. századi temetőrészlet Sárbogárd–Templom-dűlőből. Újabb régészeti adatok a Sárvíz völgy 10–12. századi történetéhez. *Alba Regia* 35, 93–124.
- Petkes, Zs. (2011). Rúdablák a 10–12. századi Kárpát-medencében. Bíró, Sz. – Tomka, P. (Szerk.), *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája*. Győr, 231–246.
- Petkes, Zs. (2012). Honfoglalás és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében. *Alba Regia* 41, 67–120.
- Pletněva, S. A. (1958). Pečenegi, torki i polovcy v ůžnorusskih stepâh. Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj ěkspedicii, Tom I. *Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR* 62(1), 151–226.
- Pletněva, S. A. 1973. *Drevnosti čĕrnyh klobukov*. Arheologičiâ SSSR. Svod arheologičeskih istočnikov, Vyp. E1-19. Moskva.
- Révész, L. (2008). *Heves megye 10–11. századi temetői*. Budapest.
- Róna-Tas, A. – Berta, A. (2011): *West Old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian*, Vol. I–II. *Turgologica* 84. Wiesbaden.
- Schilling, L. – Hatházi, G. (2023). Kései nomád leletegyüttes Esztergom környékéről. Vida, I. (Szerk.), *Kincset érő közösség – A Magyar Nemzeti Múzeum Közösségi Régészeti Programjának eredményei*. Budapest, 37–39.
- Senga, T. (1992). A besenyők a 8. században. *Századok* 126(5–6), 503–516.

- Senga, T. (1996). A T'ung-tien híradásai a közép-eurázsiai népekről. Kovács, L. – Veszprémy, L. (Szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, 35–48.
- Takács, M. (1997). Középkori buzogányok a kajárpécsi Helytörténeti Gyűjteményből. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1997, 215–219.
- Tatár, M. M. (2004). A harci bot kronológiájához. A csomak, a csomasz és a csokmány szó etimológiája. Balogh, L. – Keller, L. (Szerk.), *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Budapest, 164–175.
- TESz I (1967). Benkő, L. – Kiss, L. – Papp, L. (Szerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I. [A–Gy]. Budapest.
- Veszprémy, L. (Ford.) (1999). Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Budapest.
- Wolf, M. (2019). *A borsodi földvár – Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása*. Szeged.
- Zimonyi, I. (1998). A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Historica* CVI, 129–144.

Archaeological Evidence on the History of the Pechenegs in Hungary (A Brief Overview) Extended summary

The earliest known homeland of the Pechenegs was located in the southern part of the West Siberian Plain, in the upper reaches of the Irtysh River, around the middle of the 8th century. They most probably migrated westwards as a result of the expansion of the Uyghur Khaganate and, by c. 870–893/894, had settled in the region between the Volga and the Ural rivers. Following their defeat in the war against the Oghuz in 893/894, they were forced to abandon this territory. After crossing the Volga, and following the Hungarian conquest of the Carpathian Basin (895), they occupied the Eastern European steppe as far as the Lower Danube. Their dominance in this region lasted until the middle of the 11th century. Subsequently, under pressure from the Cumans and as a consequence of the westward movement of the Oghuz, increasing numbers of Pechenegs crossed the Lower Danube and settled within the Byzantine Empire, while smaller groups sought refuge in the lands of Rus' and in the medieval Kingdom of Hungary.

Although some Pecheneg groups may have settled in Hungary during the reigns of Taksony (955–972) and Géza (972–997), larger waves of immigration

probably took place only between the middle of the 11th century and the first quarter of the twelfth century, during the reigns of András I (1046–1060) and István II (1116–1131). This wave of migration appears to have been considerably larger than the earlier arrivals that occurred while the Pechenegs were still at the height of their political power in the 10th century. The chronological limits of this process are marked by the collapse of Pecheneg power on the Eastern European steppe in the mid-11th century and by the destruction of the independent Pecheneg communities established along the Lower Danube following the Battle of Berroé (1122). The Hungarian royal administration dispersed these immigrants throughout the Carpathian Basin, where they formed numerous settlement groups. Their largest contiguous settlement area developed in the Sárvíz Valley in eastern Transdanubia, within the territory of present-day Fejér and Tolna counties.

The archaeological remains of the Eastern peoples who settled in the Carpathian Basin after the Hungarian conquest, including the Pechenegs, can be distinguished from those of the contemporary Christian Hungarian population by their pagan burial customs, horse burials, steppe-type weapons, and horse equipment. Unfortunately, only the material from three archaeological sites – Sárbogárd–Tinódpusztá, Sárbogárd–Templom-dűlő, and Kajdacs–Rókadomb – can be securely attributed to the material culture of the Pechenegs in Hungary. Other finds can only tentatively be associated with the Pechenegs on the basis of their Eastern European and Balkan parallels, as well as the Pecheneg associations of their findspots reflected in historical sources and place names. The overwhelming majority of these finds, including those from the three sites mentioned above, originate from the Sárvíz Valley in eastern Transdanubia, once the largest Pecheneg settlement area in medieval Hungary, although isolated discoveries are also known from other parts of the Carpathian Basin.

The finds from Tinódpusztá probably represent the grave goods of two burials or a small family cemetery. They comprise two late nomadic sabres, a round stirrup with its loop forged as a continuation of the side arms, and a silver-inlaid bit. At the nearby site of Sárbogárd–Templom-dűlő, situated within the same settlement territory, the remains of a cemetery belonging to a large Pecheneg community were largely destroyed by sand quarrying. Among the finds recovered from one grave were fragments of a pair of stirrups with loops forged as a continuation of the side arms, a bit, an arrowhead, fragments of a bow, quiver, sabre, and axe. Horse burials associated with the Pechenegs were also destroyed at Kajdacs, in the southern part of the Sárvíz Valley, a settlement whose name is itself of Pecheneg origin. In early 2008, a partially destroyed grave was excavated at the site, yielding an iron buckle, fire-lighting equipment, and a coin probably struck during the reign of Béla II (1131–1141). Subsequent field survey and metal-detector investigations recovered another coin of Béla II, fragments of sabres, arrowheads, a stirrup with its loop forged as a

continuation of the side arms and decorated with silver and copper inlay, additional stirrup fragments of the same type, horse-harness buckles and fittings, a bit, and horse teeth.

Several isolated graves and stray finds from the Carpathian Basin may also be tentatively attributed to the Pechenegs because of their close parallels on the Eastern European steppe and in the Balkans, as well as the Pecheneg associations of their findspots. The most diagnostic objects are stirrups with loops forged as a continuation of the side arms, together with jointless straight or curved bar bits and star-shaped maces. Most of these finds are likewise known from the Sárvíz Valley, although individual examples have also been discovered elsewhere in the Carpathian Basin.

